

La història de /-r/ en català: perspectiva romànica

FERNANDO SÁNCHEZ MIRET
Universitat de Salamanca

1. INTRODUCCIÓ

La romanística és una disciplina comparativa.¹ Els romanistes treballem amb la convicció que els fenòmens de qualsevol llengua romànica s'entenen millor si els comparem amb els fenòmens paral·lels de les seves llengües germanes. Això és cert sobretot en el cas dels fenòmens més antics, però ho podem fer també amb evolucions modernes i des d'aquest punt de vista la romanística esdevé una manera de fer tipologia lingüística. En el cas de la fonologia històrica, juntament amb la comparació, el nucli del mètode són la tipologia i els universals fonètics i fonològics.²

L'objectiu d'aquestes pàgines és analitzar els processos de pèrdua de la /r#/ en català³ i comparar-los amb l'evolució d'aquesta mateixa consonant en les altres

1. Això ho sap molt bé el doctor Antoni M. Badia i Margarit, que és una figura cabdal de la Romanística de tots els temps. Amb aquesta petita contribució voldria agrair-li l'amabilitat que ha tingut sempre amb mi i el seu magisteri intel·lectual. Igualment agraeixo als responsables de la IV Jornada Filològica organitzada per l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit la possibilitat que em donaren de reprendre l'estudi d'un assumpte que m'ha interessat en els últims anys (Sánchez Miret, 2006a i 2006b) i de presentar-ne els resultats davant de les figures més importants de la catalanística actual. Vaig tenir la sort que en la discussió que seguí la meua presentació es fes palesa la importància dels topònims per comprendre una part de l'evolució de la /r#/ en català —un aspecte en el qual jo no havia pensat. Malauradament no recordo qui va fer el comentari, però voldria agrair a tots els participants la viva discussió que va provocar la meua intervenció i a Daniel Recasens els seus comentaris sobre alguns aspectes d'aquest estudi. També agraeixo vivament l'esforç de la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC per corregir el meu maldestre català. (En aquest punt voldria fer un petit homenatge al meu padri, Fernando Miret i Lluís, a qui jo feia repetir constantment el conte del Patufet, que em va fer dir moltes vegades els *setze jutges* i que em va transmetre l'amor per la llengua i per una terra que s'emportà tràgicament la seva darrera suor de pagès.)

2. La preparació d'aquest article ha estat subvencionada pel projecte MEC-FFI2009-09339 «Mecanismos de producción y percepción fonética, y cambio fonético», que dirigeix el doctor Daniel Recasens.

3. Utilitzo el símbol /r#/ per a la consonant ròtica en posició final de mot o en el grup final /rs#/. En aquestes posicions no hi ha contrast entre la vibrant /r/ i la bategant /r/.

llengües romàniques. La pèrdua de /r#/ no és un fenomen panromànic, però veurem que el català no està aïllat en aquesta evolució. Els problemes que presenta l'evolució d'aquesta consonant en català són, com veurem, molts i complicats, i la comparació no ens donarà la resposta a tots ells, però, si més no, ens ajudarà a comprendre millor les particularitats del procés que va succeir en català. La comparació amb les altres llengües romàniques ens ensenyarà que alguns aspectes del procés català es troben també fora.

Així doncs, em proposo d'analitzar un exemple concret on la Romània se'ns ofereix com un laboratori on poder experimentar amb les teories del canvi fonètic i fonològic. Els destins de la /r#/ romànica són tan variats i estan tan ben documentats que ens obren la possibilitat d'estudiar en tota la seva complexitat el fenomen.

Tal com observa Recasens (1990, p. 44), la pèrdua de /r#/ «és resultat d'un procés històric les causes del qual no estan ben enteses». En aquest treball, després de descriure la distribució de /r#/ a les diferents varietats catalanes (§ 2) i de mostrar alguns testimonis filològics de la pèrdua d'aquesta consonant (§ 3), analitzaré només alguns dels problemes que ens planteja aquesta evolució:⁴

- a) Quin va ser el context originari de la pèrdua (§ 4)?
- b) Com s'expliquen les excepcions (§ 5)? Per comprendre millor aquests dos problemes analitzaré els aspectes fonètics de la pèrdua de /r#/ (§ 6) i les jerarquies del canvi (§ 7).
- c) Com s'expliquen el fenòmens que es troben a la frontera entre infinitiu i clític (§ 8)?

2. LA /r#/ EN CATALÀ

Durant el període medieval, en la major part del dialectes catalans es va produir un procés força general, però no completament regular, de pèrdua de /r#/ i també en el grup /rs#/, en el qual la /s/ generalment era marca morfològica del

4. No m'ocuparé aquí amb detall de com podem explicar la variació dialectal del català en aquest punt. Una qüestió especialment discutida és el desenvolupament històric del fenomen en el valencià. Tal i com resumeix Joaquim Martí en les seves anotacions a la gramàtica històrica de Moll (2006, p. 115-116), alguns lingüistes creuen que la /r#/ es perdé també en el valencià i que la seva presència actual és fruit d'una reintroducció posterior (Colomina i Castanyer, 1985, p. 136-137; Montoya Abat, 1986, p. 225; Gimeno Betí, 1989, p. 132); altres autors pensen que la /r#/ no es perdé mai en el singular de les formes nominals (Fouché, 1924, p. 125; Badia i Margarit, 1981, p. 245; Rasico, 1982, p. 230; Casanova, 1985, p. 29). Segura Llopes (2003b, p. 111) també creu que el valencià va perdre la /r#/ i que d'aquesta fase antiga en serien testimoni les zones marginals del Baix Vinalopó, com Crevillent. Els freqüents casos d'ultracorrecció que s'observen en aquests parlars valencians serien també per a ell un indicatiu que la situació és el producte d'una reintroducció.

plural. Com veurem tot seguit, aquest procés de canvi ha originat una situació que no es pot descriure en poques paraules: trobarem casos de pèrdua enfront d'altres de conservació i una distribució dialectal força complicada.

Vegem els casos de pèrdua en el català central. D'una banda tenim pèrdua de /r#/ en els mots aguts (1)-(2). En aquest grup podem diferenciar els infinitius de la primera i la tercera conjugació i també els infinitius aguts de la segona (1a), alguns substantius i adjectius (generalment polisíl·labs) (1b), també algun adverbi (1c), molts topònims (1d) i alguns mots i molts topònims acabats en /rs#/ (2).

- (1)
 - a. *cantar, portar, sentir, patir, haver, dir, dur, fer.*
 - b. *pastor, segur, madur, color, dolor, olor, dur, flor.*
 - c. *ahir.*
 - d. *Begur* [bə'ɣu] (Baix Empordà), d'origen incert, potser preromà;⁵ *Bolvir* [bul'βi] (Cerdanya), s. XI *Vulverri*, probablement preromà; *el Capcir* [əl kəp'si], pronúncia popular [əl kə'dzi], s. IX *in Capt cervio*, el segon element és d'origen incert; *Estoer* [əstu'e] (Conflent; grafia oficial *Estoher*), s. IX *Astoverre*; *el Far d'Empordà* [əl 'fa] (Alt Empordà), s. IX *Farus*; *Ger* [ze] (Cerdanya), s. IX *Gere*, d'origen incert; *Montner* [mun'ne] (Rosselló), s. XI *Montenegro*; *l'Onyar* [u'ɲa] (riu), s. XI *Onnar*, potser preromà; *Osor* [u'zo], popular [əu'zo] (Selva), s. IX *Auzor*, d'origen incert; *Palau-sator* [pə'lawsə'to] (Baix Empordà), s. XIII *Palacio de Turre*; *la Pobla de Massaluca* [la 'pɔβla ðe masa'luka] (Terra Alta), «*Massaluca* correspon a un topònim local que es pronúncia popularment *Massalucà*, el qual en la documentació antiga apareix amb la forma *Amassalucar* (s. XVI), que és d'origen àrab» (Moran, Batlle i Rabella, 2002, p. 124); *Prats i Sansor* [səm'so], popular [sum'so] (Cerdanya), s. IX *Sonçorr*, d'origen preromà; *Riner* [ri'ne] (Solsonès), s. X *Rivo Nigro*, «la forma actual correspon a una contracció de *riu* 'riera, rierol' i *ner* 'negre'» (Moran, Batlle i Rabella, 2002, p. 135); *Santpedor* ['səmpə'ðɔ] (Bages), contracció de *Sant Pere d'Or*; *Tuïr* [tu'i] (Rosselló; forma oficial *Thuir*), del llatí *TUGURIU*; *el Vallespir* [əl βə'λəs'pi], s. IX *Valle Asperii*, el segon element és d'origen incert, probablement relacionat amb el llatí *ASPER* 'aspres'; *Vilassar de Dalt* [bilə'sa ðə 'ðal] (Maresme), s. X *Villazari*, és un compost de *vila* i d'un antropònim medieval; *Vilator* [bilə'u] (Alt Empordà), s. XI *Villa Dur*, compost de *vila* i un element probablement antroponímic.
- (2)
 - a. *CORPUS* > ant. *cors* > *cos*: la grafia *cors* era general en els segles XIII i XIV i també en el *Tirant*, però en el segle XV la pronúncia ja era [kəs] (DECLC, s. v. *cos*); *CURSU* > ant. *cors*, *cós* (cap el tombant del segle XIII al XIV ja apareix algun testimoni de la grafia *cos*, *cosso*,

5. Tret que s'especifiqui una altra font, la informació sobre els topònims en tot l'article prové de Moran, Batlle i Rabella (2002).

DECLC, s. v. *córrer*); *VERSUS* > ant. *ves*, mod. *envers*, *envés*, pronunciat [əm'bes] a Barcelona i [əŋ'ves] a Mallorca (cf. DCVB, s. v. *envers*), però [əm'bɛrs] en el diccionari de Bruguera i Talleda (2004).

- b. *els Alamús* [alzala'mus] (Segrià), s. XII *Alamurs*, prové d'un antropònim germànic; *riu d'Algars* [al'ɣas], d'origen incert, potser de l'àrab *al-gar* 'la cova'; *Lledó d'Algars* [lə'do ðalɣas] (Matarranya); *Cabassers* [kaβa'ses] (Priorat; la forma oficial *Cabacés* «és lingüísticament incorrecta», com diuen Moran, Batlle i Rabella, 2002, p. 45), s. XIII *Abincabacer*, potser no és realment un cas de /rs#/ perquè Coromines no documenta el testimoni amb -s fins després de l'edat mitjana (*OnCat*, III, s. v. *Cabassers*); *Cadaqués* (Alt Empordà), en la documentació del s. XI era *Kadachers*; *Fogars de la Selva* [fu'ɣas] (Selva), s. X *Filgariis*, derivat col·lectiu de *FILIX*, *FILICIS*; *Fogars de Montclús* [fu'ɣas] (Vallès Oriental), s. XI *Felgars*; *Golmés* (Pla d'Urgell), s. XI *ipsos Golmers*, de significat incert; *Ivars d'Urgell* [i'βas dur'zeɫ] (Pla d'Urgell), *Ivars de Noguera* [i'βas de no'ɣera] (Noguera): Moran, Batlle i Rabella (2002, p. 86) indiquen una pronúncia sense /r/, però Coromines documenta la pronúncia [i'βars] en tots dos pobles, d'un bascoromànic *IBARRIS*, i argumenta que el manteniment de la /r/ es deuria al fet que era originalment una geminada (*OnCat*, IV, s. v. *Ivars*); *Llanars* [lə'nas] (Ripollès), s. X *Llandares*, del llatí d'origen cèltic *LANDA*; *Llinars del Vallès* [li'nas] (Vallès Oriental), s. X *Linares* 'camps de lli'; *Lluçars* [lu'sas] (Ribagorça; grafia oficial *Luzás*), s. XI *Luzares*, d'origen incert; *Millars* [mi'las] (Rosselló; grafia oficial *Millas*), s. IX *Millares*, del llatí *MILIARES* 'camps de mill'; *Navars* [nə'βas] (Bages; grafia oficial *Navàs*), s. IX *Nabares*, potser amb el sentit de 'poblat de navarresos'; *Palamós* (Baix Empordà), s. XIII *Palamors*, potser de *PALUS HUMORIS* 'aiguamolls humits'; *el Pallars* [pa'las], s. IX *Paliars*, d'origen incert; *el Pla de Sant Tirs* [el 'pla ðe sen'tis] (Alt Urgell); *Sant Martí d'Albars* [sam mə'r'ti ðəl'βas] (Osona), s. X *Albares*, probablement és un col·lectiu d'*alber*; *Seròs* [se'rɔs] (Segrià), ja està documentat així en el segle XII, probablement ve de *SORORES* segons el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*,⁶ però Moran, Batlle i Rabella (2002, p. 160) diuen només que és d'origen incert; *Tarrés* (Garri-gues); s. XII *Terrers*, plural de *terrèr*; *Vandellòs* (Baix Camp), s. XII *Vall de lors* 'vall de llorers'.

D'altra banda, en el català central hi hagué pèrdua també en casos de mots plans (3). En aquest grup tenim els infinitius plans de la segona conjugació aca-

6. En el moment de redacció d'aquest treball, el nomenclàtor es podia consultar a la pàgina web de la Generalitat <http://www10.gencat.net/ptop/AppJava/cat/documentacio/llengua/toponimia/nomenclator/index.jsp>.

bats en *-er* (3a), alguns pocs substantius (3b), bastants topònims⁷ (3c) i un antropònim (3d).

- (3) a. *córrer, témer, conèixer, créixer*.
 b. *càntir* o *cànter*; *àlber* 'arbre de la família de les salicínies' ['atβə, 'awβə, 'awβe] (DCVB, s. v. *àlber* o *alba* i *aube*).
 c. *Àger* ['aʒe] (Noguera), pronunciat localment ['ajʒe], d'AGGERE; *Puigdàlber* [puɟ³ɫalβə] (Alt Penedès), s. XII *Podio Albari*, la segona part pot ser un antropònim o el nom de l'arbre; *Albocàsser* (Mallorca), el DCVB (s. v. *Albocàsser*) indica la pronúncia mallorquina [əwβə'kasə], però la <-r> es pronuncia segons l'*OnCat* (I, s. v. *Albocàsser*), que creu que la part final del topònim és l'àrab *qasr* que donà *Alcàsser*; *Albocàsser* (Castelló), pronunciat popularment [lo βə'kase] (DCVB, s. v. *Albocàsser*); *Alconàsser* (Mallorca), el DCVB (s. v. *Alconàssa*) considera que ve de l'àrab *al-kunáyssa* 'l'esglesia' i que la <-r> no es autèntica, sinó que és una imitació de noms com *Albocàsser*, *Bennàsser*, però l'*OnCat* (I, s. v. *Alconàsser*) critica l'etimologia que proposa el DCVB i creu que la <-r>, que avui no es pronuncia, és autèntica; *Arànsar* [ə'ransə] (Lles de Cerdanya, Cerdanya): en la documentació antiga apareix *Aranzar*, *Aranser* i, més tard, *Aranza*, que va ser la forma oficial fins 1933, probablement ve d'un derivat del basc *arantz* amb el sufix *-adi*, que s'hauria convertit en *-ari* per influència de la ròtica de l'arrel (*OnCat*, II, s. v. *Arans*, *Arànsar*, *Arinsal*); *Bóquer* ['bokə] (Pollença, Mallorca), del topònim preromà *BOCORIS* (DCVB, s. v. *Bóquer*); *Búger* ['buʒə] (Mallorca), d'origen àrab (DCVB, s. v. *Búger*); *el Tossalet del Cànter* [lo tosa'led del 'kante] (Rasquera, Ribera d'Ebre) (Jassans, 1988, p. 55); *Pla de Cúber* ['pla ðə 'kuβə] (Mallorca) (DCVB, s. v. *Cúber*); *Éller* ['eɫə] (Bellver de Cerdanya, Cerdanya), s. IX *Ellar*, d'un protobasc *ĪLLAR* 'bruc' (*OnCat*, IV, s. v. *Éller*); *Gàver* ['gaβe] (Estaràs, Segarra), s. XI *Gavar*, d'una forma *GÁBARUS* d'origen ibero-aquitànic o protoeuropeu (*OnCat*, IV, s. v. *Gàver*); *Gréixer* ['greʃə] (Guardiola de Berguedà, Berguedà), s. IX *Gareixer*, d'un compost basc *GARAI-SARE* 'la cleda de dalt' (*OnCat*, IV, s. v. *Gréixer*); *Puigdemàger* (els Prats de Rei, Anoia), *Castell de Vilademàger* (la Llacuna, Anoia), *Sant Pere de Màger* (la Llacuna, Anoia), *Font de Maie* (Vall de Boí), són noms compostos amb el llatí *MAIOR* (*OnCat*, V, s. v. *Màger*); *Míner* (Mallorca): l'*OnCat* (I, s. v. *Míner*) considera que forma part de la sèrie de topònims preromans acabats

7. Agraïxo als treballadors dels ajuntaments de Puigdàlber, Muntanyola, Prats de Rei i Guardiola de Berguedà per haver respost al meu missatge de correu electrònic en el qual preguntava per la pronúncia d'alguns topònims dels pobles respectius. En el cas de les respostes de Puigdàlber i de Múnter (Muntanyola) es feia el comentari que la gent d'altres contrades afegeix ocasionalment una /r#/ en aquests topònims. També agraïxo la generositat de Joan Veny, Josep Moran, Aina Rusca Mestre (IEC) i David Paloma Sanllehí per haver-me suggerit alguns topònims i per haver-me facilitat fotocòpies de diferents articles de l'*OnCat*.

en *-er*: *Sóller*, *Sèlva(r)*, *Bóquer*, *Síller*, *Cúber*, *Búger*, *Bèquer* (cf. també Veny, 1996, p. 60-61); *Monnàber* [mon'naβə] o [bon'naβə] (Mallorca) (DCVB, s. v. *Monnàber*), escrit en els documents antics *Monnabe*, de l'àrab *munnáwwir*, com l'alcantí *Monòver*, pronunciat vulgarment *Munnove* (*OnCat*, I, s. v. *Monnàber*); *Múnter* ['muntə] (Muntanyola, Osona), s. x *Villa de Montari*, del cèltic MÓNTARO o MÓNTARI 'masada d'una família sota la potestat del *pater familias*' (*OnCat*, v, s. v. *Múnter*); *Músser* ['musə] (Lles de Cerdanya, Cerdanya), s. ix *Munciar*, d'un iberobasc MUNO/BUNO 'bony, turó' amb el sufix *-tzi* i la mateixa terminació preromana que *Aràns(er)* (*OnCat*, v, s. v. *Músser*), la forma oficial abans era *Musa* (DCVB, s. v. *Músser*); *Sóller* ['solə] (Mallorca), d'un preromà SILUAR, del mateix origen seria el topònim *Selva* (Mallorca), que apareix en les formes *Selvar* o *Selver* en la documentació antiga, el que ens pot fer creure que es tracta també d'un cas de pèrdua de /r#/ (*OnCat*, I, s. v. *Selva*); *Trebalúger* (Menorca): l'etimologia és poc clara, l'arxiduc d'Àustria escriu *Trebaluja* i Antoni Ramis escriu *Trebuluja*, *Trabuluge* i *Trabaluge* (*OnCat*, I, s. v. *Trebalúger*).

- d. *Llàtzer* ['ladzə] en el DCVB, però ['ladzər] en el diccionari de Bruquera i Talleda (2004).

Passem ara als casos de conservació. En català central la /r#/ es conserva en una sèrie de mots que podem classificar en diferents grups. Considerem en primer lloc els mots aguts:

- (4) a. *car* 'la perxa inferior i més gruixada de les dues que formen l'antena de la vela llatina', *cor*, *far*, *llar*, *mar*, *or*, *acer* [ser], ant. *sor* 'germana'.
- b. *car* (ant. *quer*), *llur* (ant. *lor*), *par*, *pur*, ant. *sor* 'rogenc, vermellós', *ver*.
- c. *per*, *car* (ant. *cor*).
- d. *mor* '3a persona sg. de *morir*', *par* '3a persona sg. de *parer*'.
- e. Topònims: *Er*, forma oficial *Err* [er], popular [ert] (Alta Cerdanya), s. ix *Parroquia Ezerre*; *el Far* [əl 'far] (Osona); *Nyer* [nert] (Conflent), s. vii *Angerra*, d'origen incert; *el Pont de Bar* [əl 'pɔn də 'βar] (Alt Urgell), la forma *Bar* ja apareix en la documentació del s. ix; *la Quar* [lə 'kwar], popular [lə 'kɔrt] (Berguedà), s. ix *Lacorre*, d'origen incert; *el Ter* [əl 'tər] (riu), d'origen preromà, documentat en llatí amb la forma *TICER*; *Ur* [ur], popular [urt] (Alta Cerdanya), s. ix *Hur*, d'origen preromà.
- (5) a. *amor*, *ascensor*, *atur*, *autocar*, *enyor*, *espectacular*, *familiar*, *favor*, *futur*, *honor*, *licor*, *motor*, *radar*, *respir*, *sabor*, *sospir*, *tesor*, *valor*...

Com es pot observar en els exemples, dins dels mots aguts amb /r#/ conservada trobem un bon nombre de monosíl·labs (4). Entre aquests mots monosíl·labs hi

ha substantius (4a), adjectius (4b), mots gramaticals (4c), formes verbals (4d) i topònims (4e), formes totes d'evolució patrimonial que s'han convertit en monosíl·labs amb /r#/ final.⁸ Com es veurà més endavant, sembla que el fet del monosíl·labisme ha tingut importància per a la conservació de la /r#/ en aquests mots.

D'altra banda, tenim molts polisíl·labs aguts amb /r#/ pronunciada (5) que s'oposen als casos de pèrdua de (1b).

Un cas especial són els arabismes (cf. Corriente, 1997), on trobem casos de polisíl·labs aguts amb consonant final pronunciada (6a) i d'altres sense consonant final (6b).

- (6) a. *realgar, tafur, visir, algutzir.*
b. *aixovar, atzar, quintar, tambor.*⁹

En darrer lloc cal esmentar els mots plans i esdrúixols, la gran majoria dels quals tenen /r#/ (7).

- (7) *fòsfor, caràcter, màrtir, Júpiter...*

Els arabismes plans conserven també la /r#/ final (8):

- (8) *almogàver, alcàsser, almívar, sèver* (però el DCVB, s. v. *sèver*, indica la pronúncia [ˈsɛβə]).¹⁰

L'ortografia conserva la <r> gairebé sempre i per això cal aprendre que mots com els de (9) i (10) tenen pronunciacions diferents: sense consonant final en el cas de (9) i amb consonant en els exemples de (10).

- (9) *por, color, sincer, sencer, feiner.*
(10) *cor, posterior, sever, auster.*

8. També he trobat un topònim bisíl·lab amb la consonant conservada: *Amer* [ə'mer] (la Selva), s. ix *fluvium Amera*, potser d'AMARIUS o AMERIUS. Igualment conserven la consonant alguns topònims acabats en /rs/: *Ars* [ars], pop. [arts] (Alt Urgell), s. ix *Harts*, d'origen incert; *Lladurs* [lə'ðurs], pop. [lə'ðurs] (Solsonès), s. ix *Ladurci*, potser d'origen preromà; *Llers* [lɛrs] (Alt Empordà), s. x *Lertio*, d'origen incert; *Riumors* [riw'mòrs], popular [ri'mòrs] (Alt Empordà), s. x *villa Riubeuri Mortui* 'rius morts'. Dos són monosíl·labs i la conservació potser és deguda a aquesta característica; en el cas de *Riumors* potser els habitants són conscients d'una relació entre el topònim i el mot *morts*, de manera que la pronúncia és la normal d'aquest mot.

9. Alguns arabismes aguts són mots antics i no apareixen en el diccionari de pronúncia de Bruguera i Talleda (2004): *colcotar, aduar, asfor, alasfor, albofor, atasir, atzunar*. Les respectives entrades del DECLC no donen informació sobre la pronúncia de la /r#/.

10. No apareixen en el diccionari de Bruguera i Talleda (2004) els arabismes següents: *aljòfar, almànguer, tèber* 'or verge'.

A aquesta distribució poc clara dels resultats de la pèrdua de /r#/ cal afegir-hi que la situació actual és d'una intensa varietat en els dialectes catalans (per a una descripció completa, cf. Recasens, 1991a, p. 324-340; Bibiloni, 2002, p. 277-280). En general podem dir que la /r#/ es perd a tots els dialectes tret de bona part del valencià,¹¹ però la nòmina dels mots amb pèrdua no és igual a tot arreu. De fet, la situació de la /r#/ en els monosíl·labs marca diferències dins dels dialectes orientals (Recasens, 1991a, p. 335; Veny i Massanell i Messalles, 2002, mòdul 2, p. 56): la llista de monosíl·labs amb pèrdua és diferent a cada varietat. Per exemple, en mallorquí la pèrdua és més generalitzada, en eivissenc no és tan sistemàtica i en menorquí és encara més reduïda (Veny, 1993, p. 88-89). D'una altra banda, en rossellonès els monosíl·labs conserven la /r#/ i la reforcen en [rt] o mitjançant la paragoge de [ə] i també ho fan alguns polisíl·labs com *segur*, *madur* [sə'ɣurt, mə'durt] (Veny, 1993, p. 62); segons Fouché (1924, p. 126), en aquest cas el motiu seria l'analogia amb els femenins *segura*, *madura*.

Pel que fa a l'alguerès, Blasco Ferrer (1984, p. 55) parla d'una pèrdua parcial (cf. Guarnerio, 1886; Morosi, 1886; Kuen, 1932-1934, p. 31 i 48; Veny, 1993, p. 109-110; Veny i Massanell i Messalles, 2002, mòdul didàctic 2, p. 70) i el model proposat per l'IEC (2003, p. 20-21) per al català de l'Alguer se'n fa ressò. La consonant es perd generalment en els infinitius aguts, en els substantius i adjectius en *-dor*, en la preposició *per* i en alguns altres mots sense sistematització possible (per exemple, *color*, *major*, *muller*, *olivar*, *sabor*). Curiosament la /r#/ es pronuncia en els infinitius plans (*conèixer*, *ésser*...); també en tots els monosíl·labs (tret de *per* i *fer*) i en altres mots sense sistematització (per exemple, *ahír*, *cavaller*, *motor*, *millor*).

També hi ha diferències dialectals importants en el cas dels infinitius seguits d'un clíctic, qüestió de la qual m'ocuparé més endavant.¹²

Com hem vist, la situació provocada per la pèrdua de /r#/ en català no és fàcil de resumir¹³ i al llarg de la història els efectes d'aquest canvi han provocat més d'una incertesa en els parlants, com el cas de *punxor* per dir *punxó* de la *regla d'esquivar vocables* 163, que Badia i Margarit (1999, p. 303-304) comenta amb aquestes paraules:

11. La /r#/ es perd a dos àrees situades al nord i al sud del domini valencià.

12. Marginalment cal anotar que la distribució dialectal catalana està canviant actualment. Un exemple el tenim en el Baix Vinalopó, que tenia tradicionalment pèrdua, i on l'escola està introduint la /r#/ final en els infinitius (Segura Llopes, 2003a, 2003b, p. 109-112).

13. Wheeler (1979, p. 277) reconeix que la regla fonològica que proposa per descriure la situació del català actual necessita que molts ítems lèxics estiguin marcats [-regla] i afirma que «[p]erhaps the only generalization to be made is that /+ar/ (adjectival suffix) never has deletion, and /+er/ (adjective or noun suffix) and /+or/ (adjective or noun suffix) always have», cosa que tampoc no es pot afirmar taxativament.

Aquest defecte s'explicaria per una tendència fonètica més profunda o més general en els parlars valencians. Pensem en mots com *calze* o *compte* (que no tenen *r*) o com *càntir* (amb una *r* subjacent, per això reconeguda a l'ortografia, però que en general només es fa sentir en derivats, cf. *cantiret*). I bé, tots tres mots són pronunciats arreu sense *r*, llevat del valencià, que la hi fa sentir indefectiblement. Sembla que l'oïda valenciana, acostumada a pronunciar *r* ([kalór]) quan els altres parlars de la llengua en prescindeixen ([kaló]), hagi tendit a mantenir la *r* quan n'hi havia motiu (per l'etimologia) com a incorporar-la en diversos casos (sense raó aparent).

Ultracorreccions d'aquesta mena se'n troben a dojo en la història posterior del català. Per exemple, en textos valencians antics hi ha vacil·lació en formes com *caràcte/caràcter*, *càlzer/calze*, *presor/presó* (Casanova, 1985, p. 29). Alguns exemples actuals ens els ofereix Segura Llopes (2003b, p. 110) per a la comarca del Baix Vinalopó: *víurer*, *tíndrer*, *nàixtrer*, *bacallar*.

És igualment esperable que amb una distribució de la /r#/ tan complicada l'analogia hagi influït en més d'un cas. Un exemple interessant és el següent: el mot *llar* es pronuncia generalment amb /r#, mentre que *allar*, que seria una creació amb l'article aglutinat *la llar* > *l'allar* es pronuncia sense /r#/ a Reus i a Calaceit (DCVB, s. v. *allar*) i aquesta pronúncia es pot explicar per analogia amb els polisíl·labs aguts d'evolució patrimonial (1b).¹⁴

Les incerteses poden ser també la causa de grafies de *r* final en casos on etimològicament no hi havia cap erra. Aquest podria ser el cas del topònim *La Pobla de Segur* (Pallars Jussà): l'origen de *Segur* és incert, però en la documentació antiga apareix amb la forma *Seguni* (s. x) (Moran, Batlle i Rabella, 2002, p. 124). El mateix es pot dir de *Roders* [ru'ðes] (Conflent; grafia oficial *Rodès*), documentat en el s. xi amb la forma *castellum Rodenis* (Moran, Batlle i Rabella, 2002, p. 136).

La pronúncia amb /r/ o sense /r/ ha estat també ocasió de burla entre parlants de diferents varietats, com la que els habitants dels pobles veïns feien als de Pedreguer, un poble de la Marina Alta amb pèrdia: «A Pedreguê / tot ho saben fê; / saben escurâ, granâ / i treure els gossos a cagâ» (Beltran i Calvo, 2000, p. 87).

3. ALGUNS TESTIMONIS FILOLÒGICS DE LA PÈRDIA

Abans d'analitzar alguns dels problemes que planteja l'explicació d'aquest canvi i la seva difusió en la llengua, recolliré alguns testimonis antics de la pèrdia. La investigació d'aquest canvi ha de fer cara a la dificultat que suposa el manteniment de <r> a l'escriptura.

14. És cert que el mot *llar* es pronuncia sense /r#/ «a certes localitats del català oriental i d'Eivissa» (DCVB, s. v. *llar*), però aquesta pronúncia no pot haver influït la de Calaceit.

Rasico (1982, p. 227-231) troba alguns exemples molt antics, però creu que podrien ser errors de copista: *Goma* < GODOMAR (c. 950, Vallès Oriental); *Balagué* (mod. *Balaguer*) (1002-1004); *mulie* < MULIEREM (1055-1098). En el segle XII documenta *ahi* < A HERI (dues vegades en un text del s. XII) i *corre* < CURRERE (fi del s. XII, Lleida); més tard *perla* < PARABOLARE (fi del s. XIII) i *puya* < PODIARE (abans del 1380, Mallorca).

En un document de 1085 de l'Alt Urgell apareix *pledés* < *PLACITARIOS i en un altre del segle XII del Pallars Sobirà apareix *dines* < DENARIOS (Rasico, 1993b, p. 120).

En els *Usatges* de Barcelona (mitjan segle XII), la regularitat amb què apareix escrita la <r> (també en el grup final <rs>: *vasvassors* (8, 3); *diners* (15, 2); *compadors* (20, 3); *menors* (20, 7); *cavalers* (21, 1-2; 21, 6; 21, 9-10); *mercadors* (59, 5); *mercors* (59, 5); *mariners* (60, 18); *moneders* (60, 18)) fa pensar a Martí i Castell (2002, p. 36 i 49) en la seva articulació habitual.

Jofre de Foixà en les seves *Regles de trobar* (segona meitat del segle XIII), criticava la pronúncia sense /r/ del grup final /rs/:

Encara sapies qu-eu te do altra regla per raho d'alguns noms en los quals erron alguns noms que usen de trobar, e assenyalamet en Cathalunya. E ells cuydon ho far per gallart parlar o per tal que mellors venga a llurs rimes, e fallen en axi en los noms termenatz en *-ars*, en *-ers*, en *-irs*, en *-ors*, en *-urs*, que trason dels motz aquella letra *r*, per que-ls mudon d'enteniment e de lengatge; en axi que moltz homens ay eu vists a cuy venion en les rimes aytal mot: *amars*, *cars*, *avars*; *espers*, *plasiors*, *volers*; *martirs*, *ausirs*, *sentirs*; *flors*, *amors*, *colors*; *purs*, *murs*, *scurs*. E trasion per la dita raho aquella *r* de la fi del mot en axi que com degon dir *amars*, *cars*, *avars*, dezien *amas*, *cas*, *avas*; e com degon dir *spers*, *plasiors*, *volers*, e dizon *spes*, *plazes*, *voles*; e com degon dir *martirs*, dizen *martis* e com devion dir *amors*, dizion *amos*; e com devien dir *purs*, *scurs*, dizion *pus*, *scus*; per que fallion malament en moltes de maneyres. E tu garde-t que en axi no ho messesses per re, que no volrria dir nulla re en aytals lochs. (Citat a Nadal i Prats, 1982, p. 203)¹⁵

En la *Crònica* de Bernat Desclot (manuscrit de les darrerries del segle XIII procedent del nord-est de la Catalunya Vella) hi ha nombrosos casos de pèrdua en el grup /rs#/ (Rasico, 1993c, p. 33-34).

En el *Capbreu de la Vall de Ribes* (1283-1284; zona de transició entre el català central i el rossellonès) trobem la variació entre *parces* (16v5, 16v13) i *parcers* (2r1, 10v8) < PARTIARIOS (Rasico, 1993a, p. 194).

En les *Ordinacions e bans del comtat de Empúries* (del segle XIV i conservades en un manuscrit de començaments del segle XV) és freqüent la pèrdua en el grup

15. Aquesta advertència de Jofre de Foixà és esmentada ja per Morel-Fatio (1888, p. 686).

/rs#/: PRIMARIOS > *primes*, VERSUS > *ves*, *JOCADORES > *jugados*, *COMPERADORES > *compredos*, *FORESTARIOS > *forestes* (Rasico, 1993d, p. 226).

En el *Regiment de preservació* (1348) trobem diferents formes d'alguns mots amb el grup /rs#/: *cós* (< CURSU) apareix com *cors*, *cos*, *corsos* (*oltra cos acostumat en aquelles; oltra cors acostumat en aquelles; corsos superiors*), *cos* (< CORPUS) com *cors*, *cossors*, *cosses* (*lo cors plen dumors; cossors morts; cosses podrits*), *devers* (*devers lo cel; deues sol ixent*) i s'hi troba també variació en el plural *vulgars* (*los vulgars posen los draps; se cuyden los vulgas que sien morts; els vulgar dien a aytal*). El substantiu *color* apareix només en plural escrit *colos* (*eren de diuerses colos les quals jacob posau dauant a aqueles, en lo punt que concebien parien en apres aynnels e cabrits de diuerses colos*). En el seu estudi del text, Joan Veny comenta que

[l]a grafia medieval traeix sovint la realitat de la pronunciació, com en el nostre text: *devés* (< DEVERSUS), solució que contrasta amb l'actual valenciana [de-vérs]. L'assimilació resta reflectida gràficament també en el grup romànic: *vulgàs* 'vulgars', *oreyllés* 'orellers'; pronunciació confirmada, d'altra banda, per ultracorreccions com *còssors* 'cossos'. (Agramont, 1998, p. 38)

La mateixa variació es troba en els sermons de San Vicent Ferrer (DECLC, s. v. *cos*).

Les *Regles d'esquivar vocables* (darrer quart del segle xv), a part del cas de *punxor* esmentat més amunt, assenyalen un cas de reducció del grup heterosil·làbic /rs/: *faciment* per *farsiment* (regla 261).

Com es veu, els testimonis fins al segle xv són majoritàriament de pèrdua de la /r/ en el grup /rs/ i el canvi ja estaria força difós a Catalunya, si hem de creure el que diu Jofre de Foixà.

4. QUIN VA SER EL CONTEXT ORIGINARI DE LA PÈRDUA?

Badia (1981, p. 243-245), tal com ja havien fet Diez (1874-1876, p. 373), Morrel-Fatio (1888, p. 686), Schädel (1904, p. 22-23) i Meyer-Lübke (1925, § 52), creu que la pèrdua de /r#/ va començar en el context /rs#/ i els testimonis que hem vist li donen la raó. El grup /rs#/ apareix sobretot en els plurals dels mots acabats en /r/ i així doncs Badia suposa una fase amb pèrdua en els plurals i manteniment en els singulars. A partir d'aquesta situació alguns dialectes haurien creat després singulars analògics sense /r/. Aquest fenomen conduiria, per fi, a la pèrdua de qualsevol /r/ final etimològica en aquests dialectes. D'altra banda, Badia suposa que en valencià també hi hagué una fase amb pèrdua en els plurals i manteniment en els singulars, però en valencià la /r#/ s'articulava amb més força i es mantindria en els singulars. Això crearia més tard plurals analògics amb /rs#/

i seria la causa del manteniment de tota /r#/ en bona part del domini lingüístic valencià.¹⁶

A favor de la hipòtesi de Badia relativa a l'origen i difusió del canvi es poden esmentar diferents treballs. Per exemple, Gimeno Betí (1989) analitza textos del tortosí meridional dels segles XIV-XVI i troba la pèrdua de la /r/ en els plurals. En la seva opinió, aquesta situació hauria estat característica de tot el territori i ja la documenta en textos del segle XII. Juntament amb la pèrdua apareixen també casos d'ultracorrecció: *Emperò en cars que sie qüestió* (en el *Llibre d'ordinacions de la vila de Castelló*).

Les vacil·lacions del tipus *dolos/dolors*, *defensados/defensadors*, *pitxes/pitxers* en els textos valencians dels segles XIV i XV manifestarien també la pèrdua en el context /rs#/ (Casanova, 1985, p. 29). Aquesta situació amb /r/ en el singular i /s/ en el plural (per exemple, *carrer* [ka'rer], *carrers* [ka'res]) es troba en algunes varietats actuals del valencià (Beltran i Calvo, 2000, p. 87; Segura Llopes, 2003b, p. 111). La qüestió que caldria resoldre és si es tracta d'una conservació d'una fase antiga o del resultat d'un procés modern.

La mateixa situació que Badia suposa per al català sembla haver-se produït durant un període llarg en occità. Segons Ronjat (1930-1941, vol. II, p. 299), fins al segle XVII hi va haver alternança entre singular amb /r#/ i plural acabat en [Vs]. Després l'alternança començaria a anivellar-se en una direcció o l'altra. La /r#/ es conserva en el provençal literari, a la zona del baix Roine, en el dialecte alpi, a la regió de Velai, a Alvèrnia i en el llemosí, i s'ha perdut en la resta.

Es podria argumentar que l'alguerès modern seria un exemple contra la hipòtesi de Badia. En aquest dialecte tenim pèrdua en el singular i no en el plural, per exemple, [salvi'ro] 'servidor' vs. [salvi'rols] 'servidors', [du'ro] 'dolor' vs. [du'rols] 'dolors' (Recasens, 1991a, p. 340; Veny, 1993, p. 110; Veny i Massanell i Messalles, 2002, mòdul didàctic 2, p. 70).¹⁷

L'explicació de Badia relativa a l'origen de la pèrdua es pot aplicar només als substantius i adjectius, que són les formes que poden tenir plural, i als mots que acaben en /rs#. Si acceptem aquesta explicació n'hauríem de trobar una de diferent per explicar la pèrdua de /r#/ als infinitius i a l'adverbi *ahir*. Per superar aquesta dificultat, Segura Llopes (2003b, p. 111) suggereix que la pèrdua en els infinitius seria un fenomen influït per la pèrdua en els plurals i afavorit per l'alta freqüència

16. Rasico (1982) critica que no hi ha evidència externa a la hipòtesi que justifiqui que la consonant del valencià era més forta. La seva hipòtesi és que en el moment de la conquesta de València la pèrdua no era encara un fet general i que els repobladors aragonesos i els pobladors mossàrabs haurien exercit una influència conservadora.

17. L'assimilació /rs/ > [ls] seria un canvi poc antic que l'alguerès comparteix amb dialectes del sard (Recasens, 1991a, p. 337); fenòmens similars es troben en diferents varietats iberoromàniques (cf. Blasco Ferrer, 1984, p. 56-57).

d'ús dels infinitius. Aquesta explicació, però, no és necessària, perquè no és obligatori pensar que el canvi tenia una sola causa possible (la pèrdua en els plurals). Com veurem més endavant (§ 7), la pèrdua de /r#/ és un canvi sotmès a diferents factors que el poden afavorir i que es poden representar en forma de jerarquies, la combinació de les quals ens facilita la comprensió del desenvolupament del procés.

5. COM S'HAN EXPLICAT LES EXCEPCIONS?

Com hem vist, en les varietats que coneixen la pèrdua de /r#/ el canvi té un bon nombre d'excepcions: la major part dels monosíl·labs (4), alguns polisíl·labs aguts (5), la majoria dels mots plans i esdrúixols (7) i molts arabismes (6) i (8).

Recasens (1991a, p. 335) suggereix que l'explicació de la conservació en els monosíl·labs podria trobar-se en la tendència a reforçar les formes lèxiques que tenen un cos fonètic reduït.¹⁸ Però tenim alguns monosíl·labs que sí la perden a moltes varietats:

(11) *flor, por, clar, dur.*

Per aquest motiu, el mateix Recasens considera més probable una explicació diferent basada en la hipòtesi de Badia tractada en el paràgraf anterior. Si partim de la idea que la pèrdua s'iniciaria en el context /rs#/, és a dir, bàsicament en els plurals, podríem explicar els casos de conservació perquè es tractaria de mots que apareixen més freqüentment en singular que en plural i no tindrien model per a la pèrdua.¹⁹ De retruc, això explicaria també la conservació de la /r#/ en els mots que no són substantius o adjectius i que, naturalment, no tindrien plural (4c-d). La diferència de freqüència d'ús d'alguns d'aquests mots es pot comprovar per exemple en el text del *Libre dels feyts*:²⁰

(12) *mar* (103) vs. *mars* (1).
amor (64) vs. *amors* (1).
honor (54) vs. *honors* (7).

No podem però oblidar que aquesta hipòtesi deixa obert el problema dels infinitius i la pèrdua a l'adverbi *ahir*.

18. Una idea similar té Grammont (1971, p. 365) i també sembla acceptar-la Coromines (DECLC, s. v. *acer*), però vegeu la nota següent.

19. Aquesta és la posició de Coromines i li serveix per explicar la diferència entre *clar* amb pèrdua i *pur*, per exemple, amb conservació: el plural *clars* seria una forma tant o més freqüent que *clar*, mentre que *purs* seria molt menys freqüent que *pur* (DECLC, s. v. *clar*). En el cas d'*honor*, Coromines creu que el mot participà del caràcter de mot popular i també del de mot culte (DECLC, s. v. *honor*).

20. He fet servir el text de la crònica que es troba a <http://www.lluïsvives.com/>.

Passem ara al segon grup d'excepcions, els polisíl·labs aguts (5). Resulta palès que moltes d'aquestes paraules són cultismes²¹ i en general es considera que la presència de la consonant final no és fruit d'una evolució patrimonial i que pot haver-hi intervingut també l'analogia i la influència d'altres llengües (Badia i Margarit, 1981, p. 245; Recasens, 1991a, p. 335).²² Com acabem de veure en alguns d'aquests mots, es podria argumentar també amb la freqüència d'ús de la forma del singular.

El tercer grup de conservació són els mots plans i esdrúixols (7), que també són cultismes (Recasens, 1991a, p. 336). Bon nombre dels substantius i adjectius patrimonials que haurien pogut acabar donant mots plans amb /r#/ final van ser sotmesos generalment a la síncope de la vocal posttònica amb conservació de la vocal final (o amb aparició d'una vocal de recolzament del grup consonàntic final): HEDERAM > *heura*, GENERUM > *gendre*, TENERUM > *tendre*, CAMERAM > *cam-bra*, ARBOREM > *arbre*. Les *Regles d'esquivar vocables* ens donen el testimoni *martre* per dir *màrtir* (Badia i Margarit, 1999, p. 233-234). Els pocs mots plans d'evolució patrimonial (3b-c) han perdut la /r#/.

Finalment, no conec cap explicació particular per a la tendència a la conservació de la /r#/ en els arabismes.

6. ASPECTES FONÈTICS I FONOLÒGICS DE LA PÈRDUA DE /r#/

Com he assenyalat en la introducció, per estudiar la història d'un canvi fonològic qualsevol cal tenir en compte els universals fonètics i fonològics. Per aquest motiu cal revisar el que sabem de la /r/ i també els aspectes particulars dels fonemes en posició final de mot.

La /r/ i, més en general, les consonants ròtiques són encara un misteri de la fonologia. Habitualment es fa un grup amb consonants (fricatives, vibrants, taps, aproximants) que les llengües tendeixen a escriure amb la lletra <r>, però no està clar si hi ha algun tret fonètic que sigui comú a totes (Lindau, 1985; Ladefoged i Maddieson, 1996; Van de Velde i Van Hout (ed.), 2001). Les ròtiques poden aparèixer en codex complexes com a primer element i presenten trets que les acosten

21. Ho són clarament *futur*, *favor*, *espectacular*. Mots com *atur* o *valor* poden haver rebut la influència del seu ús freqüent en els trobadors. Caldria, però, fer un estudi mot per mot.

22. En l'ús s'observa una tendència a la pèrdua també en alguns d'aquests mots en el Principat, tal com recull el DCVB, per exemple per a *familiar*, *sabor*, i el diccionari de Bruguera i Talleda (2004) per a *ascensor*. Ocasionalment també es troba la pronúncia [rt]. En el cas del mallorquí la pèrdua està més generalitzada. A partir de la comparació de dos diccionaris amb transcripció fonètica dels mots, Wheeler (1980, p. 606) mostra que en el català contemporani hi ha variació en mots com *auster*, *sabor*, *superior*, *sever*, *sincer*, *temor*, *atzar* (i si jo abans d'escriure aquest article tenia un ús dialectal, però estable, ara ja no faig res més que dubtar).

a les vocals (per exemple, poden tenir variants sil·làbiques i poden fusionar-se amb les vocals que tenen al costat).

Probablement la consonant que es va perdre en català era [r]. La [r] (tap alveolar) es produeix amb un ràpid moviment d'elevació de l'apex de la llengua i un únic contacte breu apicoalveolar (Recasens i Espinosa, 2007, p. 1). Avui el valencià té [r] en posició final de mot i en coda (i també presumiblement el mallorquí), mentre que el català oriental té una vibrant [r] (Recasens i Pallarès, 2001, p. 52; Recasens i Espinosa, 2007). La [r] és una articulació menys constreta que [r], això vol dir que per articular la [r] no cal gaire control articulatori; per aquesta raó la [r] pot experimentar un considerable grau de coarticulació vocàlica per inèrcia, la qual cosa vol dir que durant l'articulació de la [r] el dors de la llengua és relativament lliure per adaptar-se a les necessitats de la vocal precedent. Igualment per a la [r] el punt del contacte alveolar pot variar en funció del context vocàlic (Recasens, 1991b; Recasens i Pallarès, 1999).

Les descripcions dels romanistes no ens donen gaire informació sobre possibles fases intermèdies entre [r] i la pèrdua. La pèrdua pot ser un procés de reducció articulatòria d'un so que ja és força petit (poc contacte lingual i poca durada).²³

Tret dels casos d'assimilació de grups del mallorquí i de l'alguerès (cf. Recasens, 1991a, p. 348-349), el procés de pèrdua de /r#/ en català està restringit a la posició final de mot i al grup llatí RS (13).

- (13) BURSA > *bossa*; URSU > *ós*; MORSICARE > *mossegar*.²⁴

Avui tenim /rs/ en els cultismes (per exemple, *conversió*) i també en casos (14) on la pressió culta hauria restablert el grup llatí (Badia i Margarit, 1981, p. 202). Aquesta pressió culta s'observa a les *Regles d'esquivar vocables: faciment per farsiment*.

- (14) *FARSIRE > *farcir* (rossellonès *facir*); CURSA > *cursa* (bal. *cussa*); CORSARIU > *corsari* (ant. *cossaris*); en molts casos i segons les varietats es prefeix la pronúncia amb el grup assimilat (Recasens, 1991a, p. 330).

El procés de pèrdua de la /r/ en contacte amb /s/ s'explica perquè hi ha una incompatibilitat gestual entre les ròtiques i les fricatives (Recasens, 2004). La reducció articulatòria de /rC/ és més freqüent davant de consonant quasi homorgànica (davant de laterals, nasals i /s/) (Recasens, 2006). En el cas del grup /rs/, la

23. Alguns canvis que afecten la [r] en coda sil·làbica i que produeixen la substitució de [r] per [l] o de [l] per [r] en varietats de l'espanyol poden explicar-se per confusió perceptiva (Recasens, 2003).

24. L'assimilació /rs/ > /ss/ és un canvi que es documenta ja en llatí, però que no es va estendre a totes les llengües romàniques (Grandgent, 1970, § 291). El llatí també conegué l'assimilació /rl/ > /ll/ en el cas de la preposició *per*, per exemple, *pellabor*, *pellicere* (Grandgent, 1970, § 293).

pèrdua de /r/ es pot deure a una interferència de la fricció de /s/ amb els requeriments articuladoris i aerodinàmics del tap (o de la vibrant) (Recasens, 2006).²⁵ Aquest és el motiu fonètic que explica per què la pèrdua va començar en el context /rs#/.

D'altra banda, sabem que la pèrdua no es redueix al context esmentat suara. També hi hagué pèrdua en posició final de mot en els infinitius (1a i 3a), en algun adverbi (1c), en els topònims (3c) i en algun antropònim (3d). Per aquest motiu cal analitzar quins factors podrien fer de la posició final de mot un context favorable a la pèrdua.

El reforçament segmental té lloc sobretot en posició inicial. També hi ha reforçament en posició final de mot i de frase. De la banda contrària, tenim afebliment sobretot en posició final de síl·laba (Ohala i Kawasaki, 1984) i també en posició intervocàlica medial. En el cas de les consonants, l'afebliment comporta una pèrdua de contacte entre els articuladors i les zones fixes del tracte vocal (Recasens, 2009). Si interpretem la pèrdua de /r#/# final com el punt final d'un procés d'afebliment, esperaríem que el canvi hagués afectat totes les /r#/# en coda sil·làbica. Però veiem que en català, tret del grup llatí rs en posició interior (13), el canvi es limita a la posició final, on teòricament esperaríem més aviat el reforçament.

Però la posició final és una posició especial perquè probablement és el punt on més variació es produeix. Si el mot següent comença per una consonant, la final precedent es pot tractar com una coda interior. Si el mot següent comença per vocal hi ha dues possibilitats: un tractament com a final de mot o bé com a inici de la síl·laba següent. Si la posició final de mot coincideix amb la posició final de grup fònic, el tractament és realment de final. La posició final de mot és igualment ambigua perquè es pot produir una disminució de la pressió de l'aire que es pot traduir en afebliment de la consonant, però també hi cap la possibilitat d'un retardament del ritme de producció, que pot produir allargament de la consonant.

Cho (2001) argumenta que dins d'un morfema l'organització dels gestos articuladoris és més estable i bloqueja les assimilacions, mentre que a través d'una frontera hi ha més flexibilitat en l'organització gestual i això pot comportar un grau més alt d'assimilació. En concret, Cho troba que la palatalització en les seqüències /ti/ i /ni/ en coreà és més forta si hi ha una frontera morfològica entre la consonant i la vocal.²⁶ Cho (2001, p. 143) considera que aquesta predicció està d'acord amb el plantejament de la fonologia articulatòria: els canvis en els gestos articuladoris que poden resultar en la pèrdua o en l'assimilació de consonants es produeixen amb

25. Al sud d'Anglaterra tenim testimonis de pèrdua de /r/ davant de consonant d'ençà del segle xv i Wylld (1936, p. 298) afirma que la pèrdua va començar davant -s i -sh.

26. Un altre exemple és l'assimilació [nd] > [dd] en italià (*ha[d d]ato* en lloc de *ha[n d]ato*). En l'experiment de Calamai i Ricci (2010), aquesta assimilació és més freqüent en frontera de mot que en posició interior.

més probabilitat entre la fi d'una unitat lèxica i el començament de la següent, perquè en aquesta posició els gestos articuladoris estan menys cohesionats:

If we hypothesize that post-lexical phasing between gestures at the end of one lexical unit and beginning of the next has weak (or possibly non-existent) bonding strength, then the site of these assimilations and deletions is accounted for. (Browman i Goldstein, 2000, p. 27)

Aquestes diferències en el grau d'estabilitat de coordinació de l'organització gestual poden explicar fets com els que trobem a Palafrugell, on els grups de /rC/ a l'interior del mot es mantenen intactes: *pernil* [pər'nɪl]; però la /r/ de l'infinitiu en contacte amb una consonant ([m], [n] o [l]) d'un clíctic s'hi assimila: *donar-ne* [du'nannə], *donar-me* [du'nammə], *donar-la* [du'nallə]; però, d'altra banda, la /r/ en *sandhi* no necessàriament s'assimila: *per mi* [pər'mi] (Bonet, 2002, p. 982).

Com hem vist, la posició final de mot és ambigua, perquè de fet, es tracta de diferents posicions i s'ha observat que les consonants finals es perden abans quan el mot següent comença per consonant que quan el mot està en posició final absoluta. Bybee (2001a, p. 339) interpreta que les consonants es perden per motius fonètics quan estan en contacte amb la consonant del mot següent i que aquesta pèrdua s'estén després a la posició davant de pausa mitjançant una reestructuració de la representació lèxica. Aquests són els motius que expliquen la pèrdua de consonants en posició final de mot.

7. JERARQUIES PER LA PÈRDUA DE /r#/

Tot seguit esbossaré una petita teoria del canvi fonològic, amb la qual em proposo de reexaminar alguns dels problemes de la història de /r#/ en català.

En primer lloc hem de prendre en consideració la possibilitat que un canvi tingui moltes causes o que hi puguin influir molts factors.

In traditional historical linguistic research [...] there has been a clear tendency to look for specific, single causes of changes. [...] However, scientific explanations are increasingly formulated not in terms of one or a few causes but rather in terms of a set of factors that enhance or diminish the probability that a certain kind of event will take place. [...] We can thus search for generalizations about linguistic change, but they will not necessarily enable us to predict what changes will take place in a given situation. (Dahl, 2004, p. 61)

En segon lloc hem de considerar que els canvis es poden expandir dins la llengua i que cal entendre com ho poden fer.²⁷ Els canvis comencen en els contextos

27. Deixo aquí de banda l'expansió dins la comunitat lingüística.

més favorables al canvi i poden generalitzar-se a contextos pitjors. No sabem exactament com funciona aquesta generalització, que potser és fruit de l'època d'alternança entre realitzacions amb canvi i formes sense canvi d'un mateix mot.

Una traducció de la multicausalitat i de l'actuació gradual dels canvis fonològics són les jerarquies del canvi. De les informacions que ofereixen els diferents treballs que s'han ocupat dels processos de pèrdua de /r#/ en diferents varietats romàniques es poden deduir les següents jerarquies del fenomen (a l'esquerra i sota el signe + es troben els contextos en sentit ampli en els quals la pèrdua es veu afavorida, mentre que a la dreta i sota el signe – s'inclouen els contextos que no afavoreixen el procés):

jerarquia 1	+			–
		síllaba àtona		síllaba tònica
jerarquia 2	+			–
		davant de consonant	davant de pausa	davant de vocal del mot següent
jerarquia 3	+			–
		infinitiu	mots gramaticals	resta de mots
jerarquia 4	+			–
		polisíl·labs		monosíl·labs

7.1. Jerarquia 1: síllaba tònica vs. síllaba àtona

Aquesta jerarquia prediu que la pèrdua serà més forta i més antiga si la /r#/ es troba en síllaba àtona que en síllaba tònica. La preferència per la pèrdua en síllaba àtona s'explica fonèticament: la /r/ davant de consonant heterosíl·lábica pot ser bategant o vibrant (amb poques vibracions) i hi ha tendència que la /r/ sigui bategant en síllaba àtona (Recasens, 1991a, p. 326).

L'evolució de la /r#/ en occità confirma aquesta jerarquia. Segons Ronjat (1930-1941, vol. II, p. 298-300) i Lafont (1991, p. 7), la /r#/ desaparegué en occità a partir del segle XIV en síllaba àtona, per exemple, SENIOR > *sénher* > ['seje]. La pèrdua afectà també els infinitius del tipus CREDERE > *crése(r)*. Més tard, durant els segles XIV-XVI, la pèrdua s'estendria als mots aguts, però no de manera universal: CANTARE > *canta(r)*.²⁸

28. En aquest treball em limitaré a fer la comparació amb les altres llengües romàniques, però cal assenyalar que la comparació podria anar encara més lluny, perquè la /r#/ es perd també en altres llengües del món no gaire lluny de l'àmbit romànic. Per exemple, l'anglès britànic meridional ha perdut la /r/ en coda síllábica (per exemple, *car* [ka:], *cart* [ka:t]) (Lass, 1999, p. 114-115) i aquest tret serveix per a dis-

Una mateixa preferència per la pèrdua en síl·laba àtona es dona en el portuguès del sud de Brasil (Monaretto, 2000).²⁹

Contràriament a la predicció de la jerarquia, en romanx (Surselva i Subselva) i en el ladí dolomític, la /r#/ es perd més en els infinitius aguts que en els plans (Meyer-Lübke, 1890-1902, vol. 1, § 555-566; Kramer, 1976, p. 136).

En català no trobem una situació clara en aquest punt. Els infinitius plans perden la /r#/ igual que els aguts (però curiosament en alguerès la perden en els aguts i no en els plans: conèixer [ku'neʃar]) (Veny i Massanell i Messalles, 2002, mòdul didàctic 2, p. 70). La major part dels substantius i adjectius plans no la perden (7) i això seria un problema per a la hipòtesi, però es tracta, com hem vist, de mots cultes que haurien arribat a la llengua quan el canvi ja havia acabat. Un parell de substantius (3b) i els topònims (3c),³⁰ en els quals esperem que es conser-

tingir entre *rhotic* i *non-rhotic accents*. La pèrdua es posa en relació amb el canvi d'alveolar a retroflexa de la ròtica i s'interpreta com una vocalització (Labov, Ash i Boberg, 2006). La pèrdua de la /r/ començà davant de consonants coronals, sobretot davant de /s/: angl. ant. *ears* > *ass* 'cul', angl. ant. *baers* > *bass* 'un tipus de peix'. En una segona fase del canvi, durant el segle xv, apareixen exemples com *cadennal* (mod. *cardinal*) 'cardenal', *monyng* (mod. *morning*) 'matí'. En el segle xviii ja es descrivia la pèrdua com una característica de la llengua estàndard. Segons Lass (1987, p. 95), la pèrdua començà davant de consonants i després s'estengué a la posició final. En el segle xvii es documenten realitzacions debilitades (aproximants) de /r/ en context postvocalic. Una pèrdua semblant es produeix actualment en holandès (Cucchiari i Van den Heuvel, 1998; Van den Heuvel i Cucchiari, 2001); una fase intermèdia pot ser una aproximant (Van Bezooijen, 2005). També hi ha hagut vocalització i pèrdua de /r/ en coda síl·làbica en alemany (Schiller, 1988). A les llengües germàniques la pèrdua de /r/ té efectes en la vocal precedent (allargament o l'anomenat *r-coloring*) i pot estar condicionada també pel tipus de vocal precedent (en holandès la pèrdua és més freqüent si la vocal és *schwa*). La modificació del timbre de la vocal en funció de la presència d'una /r/ després de la vocal no sembla un fenomen molt estès entre les llengües romàniques, però sí el tenim en francès (condicionat per una ròtica uvular) (Ladefoged i Maddieson, 1996, p. 216). En els *non-rhotic dialects* de l'anglès, la /r/ es conserva en *sandhi* davant de vocal: el manteniment de /r/ és obligatori en *sandhi* intern (*fair* ['fɛə] 'just', *fairer* ['fɛərə] 'més just') i és freqüent en *sandhi* extern (*Fair Isle* ['fɛərəjl], *lore and* ['lɔ:rænd] 'tradicció i', *for ever* [fə'revə] 'per sempre'; aquest fenomen es coneix amb el nom de *linking r*) (Wyld, 1936, p. 298). En alguns dialectes pot aparèixer una /r/ no etimològica (p. ex. *law and order* [lɔ:ræ'nɔ:də] 'lleis i ordre'); aquesta /r/ rep el nom de *intrusive r*. En català conec només un cas de *linking r* en el rés de l'avemaria: *el Senyor és amb Vós* es pot pronunciar [əlsə'pɔrezəm'bos]. El mateix fenomen es troba en occità: quan Ronjat parla de «les liaisons de consonnes» afirma que «tous nos parlars ont, dans une mesure variable, des altern. en finale avec consonne devant voy. initiale de mot lié / -Ø en toute autre position» (Ronjat, 1930-1941, vol. II, p. 424). En el cas de /r#/ alguns parlars occitans l'han perdut completament, però n'hi ha d'altres que manifesten una alternança entre formes amb /r#/ davant de vocal (p. ex. *proumier ome*) i formes sense /r#/ en la resta dels contextos; l'aparició de la /r#/ no és obligatòria i es troben també formes *proumié ome* (Ronjat, 1930-1941, vol. II, p. 425). Un altre cas de *linking r* en català, però aquesta vegada lexicalitzat, el trobem en el cas de *perhom* del mallorquí i de l'alguerès; en alguerès la preposició *per* es pronuncia [pe] (Blasco Ferrer, 1984, p. 187), però en el compost *perhom* la /r/ es pronuncia, perquè es tracta d'una entitat ben soldada (Veny, 2001-2002, p. 67-68).

29. La /r/ del sud del Brasil és alveolar (Monaretto, 2000, p. 282), mentre que en la resta del país predominen les variants posteriors (Woll, 1994, p. 394-395).

30. La informació que prové de la toponímia no és sempre fàcil d'interpretar: cal tenir en compte la grafia o les grafies que ha tingut el topònim, com el pronúncia la gent del lloc i quina n'és l'etimolo-

vi l'evolució fonètica patrimonial, han perdut la /r#/ i ens permeten de mantenir l'aplicació de la jerarquia a l'evolució del català. Caldria investigar per què no la perden els arabismes (8).³¹

Al Baix Vinalopó trobem una distribució que s'adiu amb la jerarquia 1: un verb com *cantar* té /r#/ sempre a Elx, Santa Pola i Guardamar i la perd només ocasionalment en fonètica sintàctica a la resta de la comarca (tret de les zones marginals: Crevillent, el Fondó de les Neus i Novelda, que tenen pèrdua generalitzada); contràriament, en el cas de l'infinitiu pla *córrer* la pronúncia sense consonant final està molt més estesa i, de fet, només tenen /r#/ Guardamar i parcialment Elx (Segura Llopes, 2003b, mapes 51 i 52).

7.2. Jerarquia 2: context fonètic

La jerarquia 2 és la jerarquia típica dels processos de pèrdua de consonants finals (cf. Morin, 1986, p. 168-170): les consonants finals es perden en primer lloc quan la paraula següent comença per consonant /r#C/, després es poden perdre també davant de pausa /r##/ i, finalment, la pèrdua pot arribar a produir-se també quan la paraula següent comença per vocal /r#V/.

Per a l'occità, Ronjat (1930-1941, vol. II, p. 298-300) documenta els efectes de la jerarquia 2 només en els infinitius i en els resultats del sufix -ARIU. Per exemple, a Gap (Hautes-Alpes): *aguer uno feblesso; fau parla r aut; l'ouero de parla r vs. pèr ana Ø dansar*. Però no hi ha cap motiu perquè aquesta jerarquia distingeixi entre classes morfològiques.

Segons Rohlfs (1966-1969, § 307), a la regió de la Romanya (centre-nord d'Itàlia) la /r#/ es perd només davant de consonant i davant dels clítics.

La pèrdua en andalús contradiu parcialment aquesta jerarquia. Les dades d'Alvar, Llorente Maldonado de Guevara i Salvador (1995), analitzades per Quilis-Sanz (1998), mostren un grau de pèrdua més gran en els casos de /r/ en posició final absoluta (/r##/), seguits del cas de /r/ final davant de consonant (/r#C/) i, finalment, dels exemples de /r/ final seguida de vocal (/r#V/). Però malgrat aques-

gia. La importància de combinar tota aquesta informació es fa palesa, per exemple, en el cas de *Portosalè* (Formentera). Com explica Ribes i Marí (2006, p. 57-58), l'ortografia tradicional era *Portossaler* i es creia que l'etimologia era *SALARIU*. Si així fos, es tractaria d'un altre cas de pèrdua de /r#. Però la realització fonètica popular és amb [ɛ] i això fa pensar que no hi havia una /r#/ etimològica. Coromines proposa una etimologia diferent a partir de l'àrab *salih*. Així doncs, l'antiga grafia <-r> seria un fet analògic als altres topònims amb pèrdua real de /r#. El problema és, naturalment, destriar els exemples de pèrdua autèntica dels que no ho són.

31. És probable que hi hagi alguna relació entre arabisme i pronúncia valenciana. La presència aràbiga a València va ser més llarga (cf. Veny, 1993, p. 158-159) i això es reflecteix, per exemple, en el nombre de topònims d'aquest origen: dels 509 que compta Coromines, 250 pertanyen a l'àrea valenciana i 150 a l'àrea balear (Veny, 2006, p. 17).

ta preferència per la pèrdua en posició final absoluta, és significatiu i s'adiu amb la jerarquia el fet que el context davant de vocal sigui el més refractari a la pèrdua.

Les poques dades filològiques arrelgades a § 3 no permeten de treure cap conclusió en aquest punt en el cas del català. Com hem vist, la major part dels testimonis són casos de /r#/ . Caldria fer un estudi de detall dels testimonis filològics de pèrdua de /r#/ per veure si es detecten els efectes d'aquesta jerarquia. Pel que fa a l'alguerès, Morosi (1886, p. 317) afirmava que la /r#/ desapareixia si el mot següent no començava per vocal, però Guarnerio (1886, p. 341, nota 343) no ho confirmà.

7.3. Jerarquia 3: morfologia

En aquest cas la jerarquia no reflecteix factors fonètics sinó morfològics. Moltes descripcions de llengües romàniques esmenten la pèrdua de /r#/ en els infinitius: en el portuguès de Brasil (Callou, Moraes i Leite, 1998; Monaretto, 2000), en occità (Meyer-Lübke, 1890-1902, vol. 1, § 555-566), en el romanx, el ladí dolomític (per exemple, a Ampezzo *portá, laurá, avé, vedé, créde, ésse, dormí*) i el friülès (per exemple, *ará, avè, durmí*) (Ascoli, 1873, p. 379; Meyer-Lübke, 1890-1902, vol. 1, § 555-566; Francescato, 1966, p. 212; Kramer, 1976, p. 136; Benincà, 1989, p. 570-571; Stimm i Linder, 1989, p. 770) i a tota la zona septentrional d'Itàlia (Rohlf, 1966-1969, § 307). En el cas del català, en les varietats amb pèrdua el fenomen és regular en els infinitius dels verbs (1a, 3a), amb l'única i estranya excepció de l'alguerès, que conserva la /r#/ en els infinitius plans i la perd en els aguts.

Els infinitius formen una categoria morfològica particular i és possible que la seva marca morfològica (ja sigui la presència de la /r#/ o la vocal) tingui una evolució particular, diferent de la /r#/ d'altres tipus de mots. Per exemple, en un poble de la Marina Alta, Pedreguer, la /r#/ es perdia tradicionalment, però els joves l'han restituit pràcticament en tots els substantius i adjectius, però els infinitius es resisteixen (Beltran i Calvo, 2000, p. 86).

Es freqüent també trobar descripcions que incideixen en la pèrdua de /r#/ quan aquesta fa part d'un sufix. Per exemple, Zauner (1921-1926, § 52) distingeix en francès entre la /r#/ pertanyent a l'arrel, que es conserva (per exemple, *cher* [ʃɛR], *fier* [fjɛR] 'orgullós', *soir* [swar]), i la /r#/ del sufix, que es perd (per exemple, *donner* [dɔ'ne], *verger* [ver'ʒe], *fier* [fi'e] 'fiar'). Igualment en el dialecte de Milà es perd sobretot en els sufixos *-er, -or*: *forné* 'forner', *peskó* 'pescador' (Rohlf, 1966-1969, § 307). I en algunes parts del romanx, fora dels infinitius, sembla que la /r#/ es perd sobretot en els derivats del sufix *-ARIU* (Ascoli, 1873, p. 58, nota 52; Luzi, 1904, p. 779 i 824).

A les varietats catalanes que perden la /r#/ (tret de les Illes Balears) no hi ha /r#/ en el sufix *-er* (*forner, llibreter...*), però sí n'hi ha en el sufix *-ar* (*familiar, particular...*).

No s'han estudiat gaire els efectes que la morfologia pot tenir en el desenvolupament d'un canvi fonològic mentre el procés és encara bàsicament fonètic (és a dir, abans que comenci la morfologització tan freqüent de molts canvis). Bybee (2001*b*, p. 148-153) documenta un efecte morfològic en el procés de pèrdua de /d/ en els participis de l'espanyol de Mèxic: la pèrdua és més forta en els participis que en altres tipus de mots:

We have an effect of the morpheme *-ado*, as well as an effect of the frequency of the words that *-ado* occurs in. This suggests that the Past Participles are represented as whole words, but that the different instances of *-ado* are associated with one another and can have an effect on one another. (Bybee, 2003, p. 152)

Podem suposar, doncs, que les diferents realitzacions dels morfemes tònic *-ar*, *-er*, *-ir* i del morfema àton *-er*, atesa la seva freqüència, es van influir les unes a les altres afavorint la pèrdua.³² En el cas del participi castellà, Bybee suposa que *-ado*, que és el participi més freqüent, influeix sobre *-ido*. Igualment podem suposar que la pèrdua en el morfema *-ar* influí en la de la resta de morfemes d'infinitiu.

7.4. Jerarquia 4: polisíl·labs vs. monosíl·labs

Aquesta jerarquia prediu que la /r#/ es perdrà més intensament en els polisíl·labs. Els monosíl·labs tendeixen a conservar la poca matèria fònica que tenen. Això es tradueix en un manteniment ocasional de consonants finals que es perden en els polisíl·labs (per exemple, REM > fr. *rien*; QUEM > esp. *quien*, romanès *cine*; CUM > it. *con*; SUM > it. *son* > *sono* vs. la pèrdua generalitzada de /m#/ llatina).

Les descripcions de les llengües romàniques també confirmen aquesta tendència. Per al portuguès de Brasil, cf. Callou, Moraes i Leite (1998) i Monaretto (2000). A Arièja (occità) la /r#/ es manté en els monosíl·labs i es perd en els polisíl·labs (Meyer-Lübke, 1890-1902, vol. 1, § 555-566). Ronjat (1930-1941, vol. II, p. 302-303) es refereix a la conservació de la preposició *per*; igualment a Niça tenim *mar* < MARE, *couar* < COR, *ièr* < HERI, *car* < CARU, *clar* < CLARU. La mateixa tendència en la història del francès és posada de relleu en els treballs de Diez (1874-1876, p. 419), Meyer-Lübke (1890-1902, vol. 1, § 555-566), Bourciez (1930, § 275, 408, 517 i 543) i Lausberg (1965-1966). Segons Kramer (1976, p. 136), en el ladí dolomític la /r#/ es conserva a Livinallongo, Val Gardena i Val di Fassa,

32. La importància de la freqüència d'ús, teoritzada en el treball de Bybee, ja havia estat apuntada per Schuchardt (1885, p. 24): «Die grössere oder geringere Häufigkeit im Gebrauche der einzelnen Wörter welche ja bei den Analogiebildungen eine so hervorragende Rolle spielt, ist auch für ihre lautliche Umgestaltung von hoher Wichtigkeit, nicht innerhalb kleinerer, wohl aber innerhalb bedeutender Differenzen».

mentre que es perd a Val Marebbe i Val Badia; però en aquestes dues darreres valls es conserva en els resultats monosil·làbics de CARU, DURU, MURU i PIRU.

El català sembla respectar aquesta jerarquia. Com hem vist, hi ha tendència a conservar la /r#/ final en els monosíl·labs (4).

En resum, les complicades dades de la pèrdua de /r#/ en català sembla que segueixen les jerarquies 1, 3 i 4 i, com he dit, caldria fer una recerca específica de tipus filològic per veure si també segueixen, com podem esperar, la jerarquia 2. Abans de fer una petita conclusió a tall d'intent de reconstrucció, caldrà però enfrontar un altre dels misteris de la /r#/ en català, com és la qüestió de la /r#/ dels infinitius en contacte amb un clític.

8. LA /r#/ DELS INFINITIUS DAVANT DE CLÍTIC

A les llengües romàniques trobem tot un seguit de testimonis on la pèrdua de /r#/ es produeix només o principalment en el context d'infinitiu + clític amb consonant inicial (generalment /l/).

Ronjat (1930-1941, vol. II, p. 299-302) no esmenta en particular aquest context, tret del cas del clític *ac* a Arrens, on els infinitius tenen /r#/ només quan van seguits d'aquest clític.

En gal·lec-portuguès hi havia assimilació en *sandhi* de /r#/ + clític amb /l/ inicial. La /r#/ podia ser la d'un infinitiu (*catar la* > *catalla*, *catala*), però també la d'una preposició (*per lo* > *pelo*; SUPER ILLUM > *soberlo* > *sobollo*, *sobelo*) o la d'un adverbí (*melho-la fezeistes*) (Huber, 1986, § 255). En portuguès modern la pèrdua es produeix només en els casos de forta unió sintàctica: preposició + article (*pelo*, *pela*) i infinitius + clític (*vê-lo*, *amá-lo*).

En el gal·lec ens trobem avui amb una situació força més complicada pel que fa a la /r#/ i /s#/ de diferents formes. N'hi haurà prou amb remarcar que en la seqüència d'infinitiu + clític (o article) es perd la /r#/ i el clític o l'article tenen la forma amb /l/ (és a dir, *lo*, *la*, *los*, *las* en lloc de *o*, *a*, *os*, *as*): *vas come-lo repolo*, *vai levalo*.

En castellà hi hagué assimilació de la /r#/ a la consonant inicial del clític (*vedallo*, *marchasse*). El fenomen era freqüent entre el segle XIII i final del XV, però després triomfà la variant sense assimilació (Menéndez Pidal, 1940, § 108; Elvira, 2004, p. 451; Girón Alconchel, 2004, p. 866-867). Fenòmens similars es troben en altres varietats hispàniques (Rodríguez Castellano, 1952; Echenique, 1992, p. 524; Pensado, 1992, p. 716).

A Valestra (zona de la mitja muntanya de Reggio de l'Emília) es perd la /r#/ dels infinitius aguts només davant de clític: [bar'kas] 'imbarcarsi (detto del curvarsi del legname)', [stabi'lis] 'stabilirsi', [ma'nila] 'ammannirla' (Malagoli, 1934, p. 102). La mateixa situació tenim a la Romaniaa, com hem vist abans (cf. § 7.2).

Mirem ara més a prop la situació de la seqüència infinitiu + clíctic en les varietats catalanes:

a) En bona part del català central (el barcelonès, Osona, el Vallès, la Selva, el Gironès i l'Empordà), els infinitius tenen /r#/ justament només davant de clíctic.³³

(15) *rascar-se* [rəs'karsə] vs. *rascar* [rəs'ka].

Això és cert només en el cas dels infinitius aguts i sobretot davant de *hi*, *ho* (Recasens, 1991a, p. 340). En empordanès tenim /r#/ només davant de clíctic començat per vocal (Colomina i Castanyer, 2002, p. 578).

En els infinitius plans no hi ha /r#: *convèncer-la* [kum'bənsələ], *empènyer-los* [əm'pənəls]) (Bibiloni, 2002, p. 279), que són els que probablement la van perdre més aviat, com prediu la jerarquia 1.

Tampoc no n'hi ha si l'infinitiu és agut i està seguit de dos clítics i el primer dels clítics és *nos*, *vos*, *los*: *mirar-nos-ho* [mi'ranzu], *anar-vos-en* [ə'nawzən], *acostar-los-hi* [əkus'talzi] (Bibiloni, 2002, p. 279). Igualment tenim infinitiu sense /r#/ si els clítics *nos*, *vos*, *los* apareixen en la forma dialectal *nze*, *uze*, *lze*: *amagar-nos* [əmə'ganzə], *sentir-vos* [sən'tiwzə], *dur-los* ['dulzə] (Colomina i Castanyer, 2002, p. 577). En aquests casos la no aparició de la /r#/ de l'infinitiu podria estar relacionada amb la dificultat d'articular tres consonants seguides [rnz], [rwz], [rlz].

b) D'altra banda, en el català nord-occidental, en el tarragonès i a les zones del valencià amb pèrdua, la /r#/ no reapareix davant de clítics (Badia i Margarit, 1981, p. 244).

(16) *rascar-se* [rəs'kas], *portar-me* [por'tam], *fer-ho* [few], *anar-hi* [ə'naj], *visitar-lo* [bizi'tal].

Algunes varietats valencianes septentrionals i del Baix Vinalopó no tenen /r#/ generalment en els infinitius, però sí davant de pronom feble vocàlic (Segura Llopes, 2003b, p. 110).

c) En el dialecte alacantí la /r#/ es manté, però es perd en els infinitius seguits de clíctic (Barnils, 1913, p. 78). Igualment Recasens (1991a, p. 334) assenyalava que «a pobles del valencià septentrional que mantenen /r#, l'infinitiu pot elidir la consonant davant de pronom enclíctic iniciat en consonant i sol conservar-la davant de pronom enclíctic iniciat en vocal».

(17) *rascar-se* [ras'kase, ras'kas].

33. Els clítics que es poden combinar amb un infinitiu poden començar per vocal (*hi*, *ho*) o per consonant /m/ (*me*), /t/ (*te*), /l/ (*lo*, *la*, *li*, *los*, *les*), /s/ (*se*), /n/ (*nos*, *ne*) i /b/ (*vos*).

d) En el dialecte balear la situació és més complexa. La /r#/ no apareix davant *hi*, *ho* (*anar-hi* [ə'naj], *portar-ho* [pur'taw]). En la unió d'un infinitiu amb determinats clítics l'accent passa al pronom i la /r#/ apareix (*sentir-te* [səntir'tə]). Quan el clític comença per /l, m, n/ la /r#/ de l'infinitiu apareix assimilada a la consonant següent (*oferir-li* [ofəril'li], *visitar-me* [bizitam'mə]). A més a més, a Mallorca la /r#/ de l'infinitiu s'assimila a la /s/ del clític *se* i dona el resultat normal a l'illa d'aquesta assimilació, és a dir, [ts]: *menjar-se* [məɲʒat'sə] (Badia i Margarit, 1981, p. 244-245; Recasens, 1991a, p. 340; Recasens, 2006). En el dialecte balear, a diferència del català central, apareix una /r#/ assimilada fins i tot en els infinitius plans en *-er* i en *-re* quan van seguits de clític: *conèixer-les* [ll], *treure'ls* [trewrəl'los], *veure-la* [vorəl'lə], *rebre'n* [rəβrən'nə] (Veny, 1993, p. 88; Bibiloni, 2002, p. 279; Colomina i Castanyer, 2002, p. 577-578).

e) En el rossellonès els pronoms són sempre proclítics, tret del cas de l'imperatiu (Badia i Margarit, 1981, p. 293).

f) El mateix passa en alguerès, però si hi ha un enclític, els infinitius aguts no recuperen la /r#/ (Guarnerio, 1886, p. 342).

Aquesta variació dialectal de la /r#/ de l'infinitiu quan va seguit d'un clític em sembla un dels aspectes més interessants de la història d'aquesta consonant.³⁴ Sobretot cal posar de relleu el contrast entre moltes varietats romàniques (hem vist exemples del gallec-portuguès, del castellà i de l'italià) —i específicament algunes catalanes (com les que assenyalen Barnils i Recasens, cf. punt c)— amb el català central i el balear: a les primeres la /r#/ es perd només davant de clític començat per consonant, mentre que a les segones la /r#/ apareix només justament en aquest mateix context. Hem vist també que algunes varietats, com l'occità d'Arrens o l'empordanès, tenen /r#/ només davant de clític començat per vocal. Aquesta és la situació que ens esperàriem des d'un punt de vista fonètic: la /r#/ s'hauria conservat, perquè estaria en context intervocàlic. Una situació així té paral·lels, per exemple en la *liaison* del francès. L'aparició de la /r#/ només davant de clític començat en consonant és menys comprensible, perquè precisament aquest context és on esperem una pèrdua més forta. Així doncs, haurem de sospitar que l'aparició de /r#/ en aquest cas no és una conservació motivada només per motius fonètics.

Sembla evident que la representació lèxica dels infinitius a les varietats que perden la /r#/ no té aquesta consonant. Per aquest motiu sincrònicament hem de parlar d'*aparició* d'una /r/ davant de clític i cal que ens preguntem com s'ha arribat diacrònicament a aquesta situació. Fabra (1907, p. 30), a propòsit d'un passatge de Morel-Fatio i Saroïhandy (1904), argumenta que la /r/ en el context infini-

34. Alcover (1912, p. 102-103) descriu una situació amb pèrdua de la /r#/ davant de clític molt més àmplia geogràficament. (Agraeixo a Maria Pilar Perea la generositat d'haver-me tramès dues vegades les pàgines d'Alcover, després que jo les hagués perdut inexplicablement la primera vegada.)

tiu + clíctic seria una conservació de la /r/ originària: «Quant à *saber-ho* (*r + voyelles!*), *venir-ne* (*r + consonne*), ce sont des combinaisons syntactiques antérieures à la chute d'*r* final; on a eu *saber sabero*, *venir venirne*, puis *sabę sabęro*, *vení*, *venirne*». No crec però que puguem parlar de conservació en tots el casos. Quan el clíctic que segueix comença per vocal (*saber-ho*) el fenomen és una conservació deguda a l'estreta unió sintàctica entre infinitiu i clíctic. Hem de suposar que la conservació es produiria originàriament en grups sintàctics freqüents, que en la producció dels parlants serien una unitat (cf. Bybee, 2001a). Aquests casos hauran estat el model per a l'aparició de /r/ en els altres.

Per què es pot estendre l'aparició de /r/ a contextos on no l'esperariem? Probablement la raó és que aquesta /r/ compleix una funció demarcativa. Com assenyala Andersen (1986) aquesta és una funció típica del fenomen de *sandhi*.³⁵ En el cas dels clíctics del català, l'aparició de /r/ provoca que els clíctics tinguin la forma plena, de manera que són més perceptibles: en una construcció *vull menjar-lo* [mən'dʒarlu], el clíctic és més perceptible que en una construcció *vull menja'l* [mən'dʒal]. El català antic hauria preferit els clíctics sil·làbics (Blasco Ferrer, 1984, p. 118) i l'aparició de /r/ col·labora en aquest sentit.³⁶ En el cas del rossellonès, la preferència pels pronoms sil·làbics (Blasco Ferrer, 1984, p. 116) es tradueix en una col·locació proclítica. La meua hipòtesi és que la /r/ que tenim en el contacte infinitiu + clíctic és una conservació només davant d'un clíctic començat per vocal. La resta dels casos són una extensió morfològica a partir d'aquest nucli de conservació. La morfològització ha portat, en el cas del balear, a l'aparició de la /r/ no etimològica en els verbs plans en *-re* quan van seguits d'un clíctic.

9. CONCLUSIÓ

Hi ha encara molts aspectes poc clars de la història de /r#/ en català i que mereixen més estudis. D'una banda, caldria investigar amb detall la història particular de l'alguerès, que com hem vist s'allunya de la resta de les varietats catalanes en dos punts que contradiuen les jerarquies del canvi presentades en aquest treball: 1) pèrdua de /r#/ en el singular i manteniment en el plural (amb la forma [ls]); 2) pèrdua en els infinitius aguts i conservació en els plans. Un altre punt que mereixeria atenció és la història dels arabismes.

35. «Rules that apply at boundaries may serve a concatenative function, if they produce signs that link elements together across the given boundaries. Or they may have a delimitative function if they produce signs that do not» (Andersen, 1986, p. 6).

36. Wheeler (1986, p. 483) també hipotitza una relació entre l'aparició o no de /r#/ en els infinitius i la diferència entre clíctics amb forma plena i forma reduïda, però ho fa en un sentit diferent. Wheeler creu que l'extensió del clíctic amb forma reduïda hauria provocat la pèrdua de /r#/ per evitar seqüències construïdes malament, com [rl##] o [rnz].

Sembla clar, però, que la pèrdua de /r#/ fou un procés molt estès dins un grup compacte de llengües (català, occità, francès i dialectes gal·loitàlics) i hem vist que la comparació amb aquestes llengües ens ajuda a determinar les jerarquies que expliquen el comportament del canvi. Processos similars de pèrdua de /r#/ es produeixen avui en algunes varietats romàniques que ens ofereixen nous punts de comparació. D'una banda, el canvi en el portuguès del sud de Brasil ha rebut atenció per part dels sociolingüistes. De l'altra, tenim el canvi de l'andalús, documentat ja en textos antics (Frago Gracia, 1993) i que caldria investigar si avança actualment.

Pel que fa a la cronologia, la forta variació dialectal és una prova de la relativa modernitat de la pèrdua en català. Badia (1981, p. 243) considera que la /r#/ es mantindria en català fins després del segle xv. Una cronologia similar se suposa per a l'occità: hi ha casos de pèrdua des de final del segle xii, però el moment fort de la pèrdua seria el segle xiv (Meyer-Lübke, 1890-1902, vol. 1, § 555-566).

Des del punt de vista fonètic, hi ha motius per considerar que el context més favorable a la pèrdua és /rs/. Les dades filològiques s'adiuen amb aquesta hipòtesi i la comparació amb l'occità (i amb l'anglès) també la confirmen.

D'altra banda, les jerarquies que hem vist en el § 7 semblen aplicar-se a bastants dels processos de pèrdua de /r#/ a la Romània, així que ens poden servir per reconstruir el canvi en català. Aquest canvi hauria començat, com acabem de justificar, en el grup /rs/. Un altre grup de mots amb una tendència forta a la pèrdua serien els infinitius plans quan aquests estaven seguits per mots iniciats per consonant. De fet, en aquest cas, en la seqüència infinitiu + clíctic no hi ha /r/ en el català central (cf. Colomina i Castanyer, 2002, p. 578).

Finalment, la situació dels monosíl·labs oxítons (4) és la d'un canvi que no ha pogut acabar d'assolir tot el lèxic. El mallorquí hauria avançat més que la resta de dialectes. Els monosíl·labs oxítons, com prediu la jerarquia 4, són l'últim graó del canvi. La conservació en molts monosíl·labs s'ha interpretat també com un manteniment en mots poc usats en plural, però no crec que es pugui excloure cap dels dos factors, que no es contradiuen.

BIBLIOGRAFIA

- AGRAMONT, Jacme d' (1998). *Regiment de preservació de pestilència: Lleida, 1348*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. [Estudis introductoris i glossari, Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny; edició, Joan Veny; il·lustracions, Josep Minguell; pròleg, Jaume Porta i Casanellas]
- ALCOVER, Antoni Maria (1912). «Observacions sobre fonètica, morfologia i ortografia». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, vol. 7, p. 97-113.
- ALVAR, Manuel; LLORENTE MALDONADO DE GUEVARA, Antonio; SALVADOR, Gregorio (1995). *Textos andaluces en transcripción fonética*. Madrid: Gredos.

- ANDERSEN, Henning (1986). «Introduction: sandhi». A: ANDERSEN, Henning (ed.). *Sandhi phenomena in the languages of Europe*. Berlín: Mouton de Gruyter, p. 1-8.
- ASCOLI, Graziadio Isaia (1873). «Saggi ladini». *Archivio Glottologico Italiano*, vol. 1, p. 1-573.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1981 [1951]). *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i Quatre.
- (1999). *Les regles d'esquivar vocables i la «qüestió de la llengua»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARNILS, Pere (1913). *Die Mundart von Alicante. Beitrag zur Kenntnis des Valencianischen*. Halle a. S.: Kaemmerer & Co. [Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg. Tothom el cita com *Die Mundart von Alacant*, però a l'exemplar que jo he consultat el títol és *Die Mundart von Alicante*]
- BELTRAN I CALVO, Vicent (2000). *El parlar de la Marina Alta: El contacte interdialectal valencianoblear*. Alacant: Universitat d'Alacant. [Tesi doctoral disponible a <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/3289>>]
- BENINCÀ, Paola (1989). «Friulano: Evoluzione della grammatica». A: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (ed.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. III: *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Rumänisch, Dalmatisch/Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch*. Tübingen: Niemeyer, p. 563-585.
- BEZOOIJEN, Renée van (2005). «Approximant /r/ in Dutch: Routes and feelings». *Speech Communication*, vol. 47, p. 15-31.
- BIBILONI, Gabriel (2002). «Elisió de -n i -r, distribució de les ròtiques i altres fenòmens consonàntics en el mot». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria-Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.). *Gramàtica del català contemporani*. Barcelona: Empúries, p. 271-285.
- BLASCO FERRER, Eduardo (1984). *Grammatica storica del catalano e dei suoi dialetti con speciale riguardo all'algherese*. Tübingen: Narr.
- BONET, Eulàlia (2002). «Cliticització». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria-Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. 1: *Introducció. Fonètica i fonologia. Morfologia*. Barcelona: Empúries, p. 933-989.
- BOURCIEZ, Édouard (1930). *Éléments de linguistique romane*. 3a ed. París: Klincksieck.
- BROWMAN, Catherine P.; GOLDSTEIN, Louis M. (2000). «Competing constraints on intergestural coordination and self-organization of phonological structures». *Bulletin de la Communication Parlée*, vol. 5, p. 25-34.
- BRUGUERA I TALLEDA, Jordi (2004). *Diccionari ortogràfic i de pronúncia*. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BYBEE, Joan L. (2001a). «Frequency effects on French liaison». A: BYBEE, Joan; HOPPER, Paul (ed.). *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, p. 337-359.
- (2001b). *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2003). «Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency». A: JOSEPH, Brian D.; JANDA, Richard D. (ed.). *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, p. 602-623.
- CALAMAI, Sílvia; RICCI, Irene (2010). «Speech rate and articulatory reduction in Italian alveolar and velar nasal + stop clusters». A: RECASENS, Daniel; SÁNCHEZ MIRET, Fer-

- nando; WIREBACK, Kenneth J. (ed.). *Experimental phonetics and sound change*. Munic: Lincom Europa, p. 7-33.
- CALLOU, Dinah Maria Isensee; MORAES, João; LEITE, Yonne (1998). «Apagamento do R final no dialeto carioca: um estudo em tempo aparente e em tempo real». *DELTA: Revista de Documentação de Estudos em Lingüística Teórica e Aplicada* [São Paulo], vol. 14, p. 61-72.
- CASANOVA, Emili (1985). «El valenciano dentro del diasistema lingüístico catalán». *Revista de Filología Románica*, vol. 3, p. 25-34.
- CHO, Taehong (2001). «Effects of morpheme boundaries on intergestural timing: evidence from Korean». *Phonetica*, vol. 58, p. 129-162.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi (1985). *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- (2002). «Paradigmes flectius de les altres classes nominals». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria-Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (ed.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. 1: *Introducció. Fonètica i fonologia. Morfologia*. Barcelona: Empúries, p. 535-582.
- CORRIENTE, Federico (1997). «Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental». *Estudios de Dialectología Norteafricana y Andalusí*, vol. 2, p. 5-81.
- CUCCHIARINI, Catia; VAN DEN HEUVEL, Henk (1998). «Postvocalic /r/-deletion in standard Dutch: how experimental phonology can profit from ARS technology». *ICSLP 98: The 5th International Conference on Spoken Language Processing; incorporating the 7th Australian International Speech Science and Technology Conference; Sydney Convention Centre, Sydney, Australia, 30th November - 4th December 1998*. Rundle Mall, Austràlia: Causal Production, p. 1759-1762.
- DAHL, Östen (2004). *The growth and maintenance of linguistic complexity*. Amsterdam: Benjamins.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear* [en línia]. <<http://dcvb.iecat.net>>.
- DECLC = COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa.
- DIEZ, Frédéric (1874-1876 [1870-1872]). *Grammaire des langues romanes*. 3a ed. Paris: Franck. 3 v.
- ECHENIQUE, M. Teresa (1992). «Español: Áreas lingüísticas, III: Canarias». A: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (ed.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. VI, 1: *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Aragonesisch/Navarresisch, Spanisch, Asturianisch/Leonésisch*. Tübingen: Niemeyer, p. 522-525.
- ELVIRA, Javier (2004). «Los caracteres de la lengua en el s. XIII: gramática de los paradigmas y de la construcción sintáctica del discurso». A: CANO, Rafael (ed.). *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel, p. 449-472.
- FABRA, Pompeu (1907). «Le catalan dans la grammaire des langues romanes de W. Meyer-Lübke et dans le *Grundriss der romanischen Philologie*». *Revue Hispanique*, vol. 17, p. 1-45.
- FOUCHÉ, Pierre (1924). *Phonétique historique du roussillonais*. Tolosa: Privat.
- FRAGO GRACIA, Juan Antonio (1993). *Historia de las hablas andaluzas*. Madrid: Arco Libros.
- FRANCESCATO, Giuseppe (1966). *Dialettologia friulana*. Udine: Soc. Fil. Friulana.

- GIMENO BETÍ, Lluís (1989). «L'elisió de la /r/ final de mot en tortosí meridional». *Caplletra*, vol. 6, p. 123-140.
- GIRÓN ALCONCHEL, José Luis (2004). «Cambios gramaticales en los siglos de oro». A: CANO, Rafael (ed.). *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel, p. 859-893.
- GRAMMONT, Maurice (1971). *Traité de phonétique*. 9a ed. París: Delagrave.
- GRANDGENT, Charles Hall (1970 [1907]). *Introducción al latín vulgar*. Madrid: CSIC.
- GUARNERIO, Pier Enea (1886). «Il dialetto catalano d'Alghero». *Archivio Glottologico Italiano*, vol. 19, p. 261-364.
- HEUVEL, Henk van den; CUCCHIARINI, Catia (2001). «/r/-deletion in Dutch: rumours or reality?». A: VAN DE VELDE, Hans; VAN HOUT, Roeland (ed.). *Études & Travaux*, núm. 4 [Bruselles]: 'r-atics'. *Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*, p. 185-198. [Número especial]
- HUBER, Joseph (1986 [1933]). *Gramática do português antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2003). *El català de l'Alguer: un model d'àmbit restringit*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- JASSANS, Miquel S. (1988). *Toponímia de Rasquera*. Rasquera: Grup Cultural Rasquera.
- KRAMER, Johannes (1976). *Historische Grammatik des Dolomitenladinischen. Formenlehre*. Gerbrunn bei Würzburg: Lehmann.
- KUEN, Heinrich (1932-1934). «El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana». *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, vol. 5 (1932), p. 121-177; 7 (1934), p. 41-112. [L'article (inacabat) aparegué en dos números de la revista, però té, a més de la paginació de cada número, una paginació correlativa de les 130 pàgines de l'article. En la citació empro la paginació correlativa: en el volum 5 aparegueren les pàgines 1-57 i en el volum 7 les pàgines 59-130]
- LABOV, William; ASH, Sharon; BOBERG, Charles (2006). *The atlas of North American English: Phonetics, phonology and sound change*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- LADEFAGED, Peter; MADDIESON, Ian (1996). *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- LAFONT, Robert (1991). «Occitan: histoire interne de la langue I. Grammaire». A: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (ed.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. V, 2: *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Okzitanisch, Katalanisch*. Tübingen: Niemeyer, p. 1-18.
- LASS, Roger (1987). *The shape of English: Structure and history*. Londres: Dent.
- (1999). «Phonology and morphology». A: HOGG, Richard M.; LASS, Roger (ed.). *The Cambridge history of the English language*. Vol. 3 (1476-1776). Cambridge: Cambridge University Press, p. 56-186.
- LAUSBERG, Heinrich (1965-1966 [1956-1962]). *Lingüística romànica*. Madrid: Gredos. 2 v.
- LINDAU, Mona (1985). «The story of 'r'». A: FROMKIN, Victoria A. (ed.). *Phonetic linguistics. Essays in honor of Peter Ladefoged*. Orlando: Academic Press, p. 157-168.
- LUZI, Johann (1904). «Die sutselvischen Dialekte (Lautlehre)». *Romanische Forschungen*, vol. 16, p. 757-846.
- MALAGOLI, Giuseppe (1934). «Studi sui dialetti reggiani. Fonologia del dialetto di Valèstra (Medio Appennino Reggiano)». *L'Italia Dialettale*, vol. 10, p. 63-110.

- MARTÍ I CASTELL, Joan (2002). *Estudi lingüístic dels Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1940). *Manual de gramática histórica española*. 6a ed. Madrid: Espasa-Calpe.
- MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1890-1902). *Grammatik der romanischen Sprachen*. Leipzig: Reisland. 4 v.
- (1925). *Das Katalanische: Seine Stellung zum Spanischen und Provenzalischen sprachwissenschaftlich und historisch dargestellt*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- MOLL, Francesc de Borja (2006 [1952]). *Gramàtica històrica catalana*. València: Universitat de València. [Edició corregida i anotada per Joaquim Martí Mestre amb la col·laboració de Jesús Jiménez]
- MONARETTO, Valéria N. de Oliveira (2000). «O apagamento da vibrante posvocálica nas capitais do sul do Brasil». *Letras de Hoje*, vol. 35, p. 275-284.
- MONTOYA ABAT, Brauli (1986). *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat moderna*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- MORAN, Josep; BATLLE, Mar; RABELLA, Joan Anton (2002). *Topònims catalans: Etimologia i pronúncia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Amb la col·laboració de Joan Peytavi]
- MOREL-FATIO, Alfred (1888). «Das Catalanische». A: GRÖBER, Gustav (ed.). *Grundriss der romanischen Philologie*. Estrasburg: Trübner, p. 669-688.
- MOREL-FATIO, Alfred; SAROÏHANDY, Jean (1904). «Das Catalanische». A: GRÖBER, Gustav (ed.). *Grundriss der romanischen Philologie*. 2a ed. Estrasburg: Trübner, p. 841-877.
- MORIN, Yves-Charles (1986). «On the morphologization of word-final consonant deletion in French». A: ANDERSEN, Henning (ed.). *Sandhi phenomena in the languages of Europe*. Berlín: Mouton de Gruyter, p. 167-210.
- MOROSI, Giuseppe (1886). «L'odierno dialetto catalano di Alghero in Sardegna». A: *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Canello*. Florència: Le Monnier, p. 313-327.
- NADAL, Josep M.; PRATS, Modest (1982). *Història de la llengua catalana*. Vol. 1: *Dels orígens fins al segle xv*. Barcelona: Edicions 62.
- OHALA, John J.; KAWASAKI, Haruko (1984). «Prosodic phonology and phonetics». *Phonology yearbook*, vol. 1, p. 113-127.
- OnCat = COROMINES, Joan; FERRER, Joan; GULSOY, Joseph; RASICO, Philip; TERRADO, Javier (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial. 8 v.
- PENSADO, Carmen (1992). «Iberorromance -r- > -l-». A: BARTOL HERNÁNDEZ, José Antonio; GARCÍA SANTOS, Juan Felipe; SANTIAGO GUERVÓS, Javier de (ed.). *Estudios filológicos en homenaje a Eugenio de Bustos Tovar*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 713-726.
- QUILIS-SANZ, María José (1998). «Las consonantes [-r] y [-l] implosivas en Andalucía». *Revista de Filología Española*, vol. 78, p. 125-156.
- RASICO, Philip D. (1982). *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1993a). «El Capbreu de la Vall de Ribes». A: *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, p. 160-201.

- RASICO, Philip D. (1993*b*). «El català preliterari en documents procedents de l'antic bisbat d'Urgell (segles XI-XII)». A: *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, p. 103-131.
- (1993*c*). «Estudi fonològic i complementari de la Crònica de Bernat Desclot». A: *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, p. 20-35.
- (1993*d*). «Les Ordinacions d'Empúries». A: *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, p. 202-236.
- RECASENS, Daniel (1990). *Temes de fonètica i lingüística del català*. Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.
- (1991*a*). *Fonètica descriptiva del català: Assaig de caracterització de la pronúncia del vocalisme i consonantisme del català al segle xx*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1991*b*). «On the production characteristics of apicoalveolar taps and trills». *Journal of Phonetics*, vol. 19, p. 267-280.
- (2003). «Articulation and sound change in Romance». A: SOLÉ, Maria-Josep; RECASENS, Daniel; ROMERO, Joaquín (ed.). *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences: ICPhS 03, Barcelona, 3-9 August, 2003*. Vol. 1. Barcelona: Causal Productions, p. 231-235.
- (2004). «The effect of syllable position on consonant reduction (evidence from Catalan consonant clusters)». *Journal of Phonetics*, vol. 32, p. 435-453.
- (2006). «Gradient weakening of syllable-final /s, r/ in Majorcan Catalan consonant clusters». A: YEHLIA, H. C.; DEMOLIN, D.; LABOISSIÈRE, R. (ed.). *Proceedings of the 7th International Seminar on Speech Production. Ubatuba (Brazil)*, p. 11-18.
- (2009). «Sobre la rellevància del detall articulatori i acústic en l'explicació del canvi fonètic». A: RAFEL, J. (ed.). *Diachronic Linguistics = Lingüística diacrònica = Lingüística diacrònica*. Girona: Documenta Universitaria, p. 115-134.
- RECASENS, Daniel; ESPINOSA, Aina (2007). «Phonetic typology and positional allophones for alveolar rhotics in Catalan». *Phonetica*, vol. 63, p. 1-28.
- RECASENS, Daniel; PALLARÈS, Maria Dolors (1999). «A study of /r/ and /r/ in the light of the "DAC" coarticulation model». *Journal of Phonetics*, vol. 27, p. 146-169.
- (2001). *De la fonètica a la fonologia: Les consonants i assimilacions consonàntiques del català*. Barcelona: Ariel.
- RIBES I MARÍ, Enric (2006). «Problemes pràctics de representació gràfica dels topònims». A: BASSA I MARTÍN, Ramon; MIR JAUME, Adriana; PLANISI GILI, Hermínia (ed.). *Seminari de metodologia en toponímia i normalització lingüística (Palma, 27 i 28 d'octubre de 2005)*. Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 53-64.
- RODRÍGUEZ CASTELLANO, LORENZO (1952). «Habla de Cabra (notas de morfología)». *Archivum*, vol. 2, p. 384-407.
- ROHLFS, Gerhard (1966-1969). *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. 2a ed. Torí: Einaudi. 3 v.
- RONJAT, Jules (1930-1941). *Grammaire historique des parlers provençaux modernes*. Montpellier: Société des Langues Romanes. 4 v.
- SÁNCHEZ MIRET, Fernando (2006*a*). «Aspectos fonéticos y no fonéticos en la evolución de las consonantes finales». *Zeitschrift für romanische Philologie*, vol. 122, p. 28-56.
- (2006*b*). «La historia de /-r/ en catalán. Plaidoyer para una nueva gramática histórico-comparativa de las lenguas romances». A: DAHMEN, Wolfgang; HOLTUS, Günter;

- KRAMER, Johannes; METZELTIN, Michael; SCHWEICKARD, Wolfgang; WINKELMANN, Otto (ed.). *Was kann eine vergleichende romanische Sprachwissenschaft heute (noch) leisten?* Tübingen: Narr. (Romanistisches Kolloquium; XX), p. 183-206.
- SCHÄDEL, Bernhard (1904). *Untersuchungen zur katalanischen Lautentwicklung. Ausgewählte Abschnitte*. Halle: Ehrhardt Karras.
- SCHILLER, Niels O. (1988). «The phonetic variation of German /r/». A: BUTT, M.; FUHRHOP, M. (ed.). *Variation und Stabilität in der Wortstruktur: Untersuchungen zur Entwicklung, Erwerb und Varietäten des Deutschen und anderer Sprachen*. Hildesheim: Olms, p. 261-287.
- SCHUCHARDT, Hugo (1885). *Über die Lautgesetze: Gegen die Junggrammatiker*. Berlin: Oppenheim.
- SEGURA LLOPES, Carles (2003a). «Phonetic variation and standardisation in the Valencian County». *Noves SL. Revista de Sociolingüística* [en línia]. <<http://cultura.gencat.net/llengcat/noves>>.
- (2003b). *Una cruïlla lingüística: Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- STIMM, Helmut; LINDER, Karl Peter (1989). «Bündnerromanisch: Interne Sprachgeschichte I. Grammatik». A: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (ed.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. III: *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Rumänisch, Dalmatisch/Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch*. Tübingen: Niemeyer, p. 764-785.
- VELDE, Hans van de; HOUT, Roeland van (ed.) (2001). *Études & Travaux*, núm. 4 [Brusselles]: 'r-atics'. *Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/*. [Número especial]
- VENY, Joan (1993). *Els parlars catalans (síntesi de dialectologia)*. 10a ed. Palma de Mallorca: Moll.
- (1996). *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2001-2002). «Francesc de B. Moll, codificador de la varietat balear: una mostra». *Estudis Baleàrics*, vol. 72-73, p. 65-69.
- (2006). «Cap a les arrels dels nostres noms de lloc». A: BASSA I MARTÍN, Ramon; MIR JAUME, Adriana; PLANIS GILI, Herminia (ed.). *Seminari de metodologia en toponímia i normalització lingüística (Palma, 27 i 28 d'octubre de 2005)*. Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 11-25.
- VENY, Joan; MASSANELL I MESSALLES, Mar (2002). *Dialectologia catalana*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya. [Mòduls didàctics de la UOC]
- WHEELER, Max W. (1979). *Phonology of Catalan*. Oxford: Blackwell.
- (1980). «Phonological variation in contemporary Catalan». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M.; CAHNER, Max; CARBONELL, Jordi; COLON, Germà; COMAS, Antoni; MASSOT, Josep; MOLAS, Josep; MUNDO, Anscari M. (ed.). *Miscel·lània Aramon i Serra: Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*. Barcelona: Curial, p. 603-621.
- (1986). «Catalan sandhi phenomena». A: ANDERSEN, Henning (ed.). *Sandhi phenomena in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 475-488.
- WOLL, Dieter (1994). «Portugiesisch: Sprachnormierung und Standardsprache». A: HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (ed.). *Lexikon der Romanis-*

tischen Linguistik. Vol. VI, 2: *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Galegisch, Portugiesisch*. Tübingen: Niemeyer, p. 382-398.

WYLD, Henry Cecil (1936). *A history of modern colloquial English*. Londres: Blackwell.

ZAUNER, Adolf (1921-1926). *Romanische Sprachwissenschaft*. 4a ed. Berlín: De Gruyter.